

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ
TASAVVUF TARİHİ ANABİLİM DALI

AZERBAYCAN'DA TASAVVUFİ HAREKETLER

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Mustafa AŞKAR
Tasavvuf Tarihi Anabilim Dalı
Öğretim Üyesi
Tezi Hazırlayan
Zülfikar NABİYEV
01912704

Ankara 2004

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 2

BİRİNCİ BÖLÜM

AZERBAYCAN'DA İSLAM'IN GELİŞİ VE SEYRİ 4

İKİNCİ BÖLÜM

AZERBAYCAN'DA TASAVVUFÎ HAREKETLER 16

A - Ahi Evren ve Ahîlik 18

B – Hurufilik 21

C - Suhreverdiye ve Zahidiye 25

D - Safeviye 29

E - Halvetiye 30

F - Gülşeniye 36

G - Nakşbendiye 49

EKLER

AZERBAJCAN'DA VAR OLAN BAZI TÜRBE VE PİRLERİN RESİMLERİ	94
--	-----------

ÖNSÖZ

Bilindiği gibi Azerbaycan ve Kafkasya toprakları uzun yıllar İslâm'ın ilim ve maneviyat merkezlerinden birini teşkil etmiş, dünyanın maddeten olduğu gibi, manen de zengin olan bir köşesi olmuştur. Bu topraklarda ilim dünyamız ve insanlık âlemi için parlak, dahî düşünürler, ilim adamları, maneviyat erbapları, mütefekkir, şair ve edipler yetişmiştir.

“Azerbaycan'da Tasavvufî Hareketler” adı altında araştırıp ortaya koymağa çalıştığımız tezimizi esasen iki bölüme ayırdık. Birinci bölümde kısaca Azerbaycan topraklarına İslâm'ın gelişini ve seyrini, ikinci bölümde “Azerbaycan'da Tasavvufî Hareketler”i araştırmağa çalıştık. Ekler bölümünde ise Azerbaycan'da var olan bazı türbe ve pirlerin resimlerini ilave ettik. (Azerbaycan'da türbeye pir de denmektedir.)

İlim dünyamıza önemli bir katkı olmasa da, faydalı olmak temennisiyle araştırıp sunmağa çalıştığımız bu tür tezlerin ciddi manada maddi ve fiziki yardımlar gerektirdiğini de kaydetmemiz lazımdır. Kanaatimizce bu husus ilim yolcuları için önemli bir noktadır. Şunu da kaydetmemiz yerinde olacaktır ki, uzun zaman Azerbaycan'da hakim olan Sovyet hakimiyeti din alanında

kaynaklık teşkil edebilecek bütün kitap ve eserleri ya tamamen ya da yok denebilecek ölçüde imha ve vahşice yok etmiştir. Araştırmalar esnasında kütüphanelerdeki din alanındaki kitaplar da dinin aleyhine, dine materyalist bakış tarzında olduğu görülmektedir. Günümüzde Azerbaycan'daki dinî araştırma ve çalışma alanı tamamen bakir, araştırmağa muhtaç bir alan olduğunu diyebiliriz. Çok teessüf hisleriyle söyleyebiliriz ki, bu tür çalışmalara gönül vermiş bizi gibi gençleri Azerbaycan'da ne maddi ne de manevi olarak destekleyecek kurum ve teşkilatlar yok denecek kadar azdır. Bizler de imkanlarımız çerçevesinde bu kadarıyla yetinmek mecburiyetinde kaldık.

Bu ihtisası bize sevdiren ve ilmi araştırma metotlarını bizlerden esirgemeyen değerli hocam Ethem Cebecioğlu'na ve bu ad altında araştırma yapmayı, tez çalışması teklif ettiği ve yönlendirdiği için danışman hocam Mustafa Aşkar'a derinden ve kalbi teşekkürlerimi bir vazife addediyorum.

Ayrıca bizlerin yetişmesinde, ilim yolcusu olmamızda emeği geçen bütün hocalarıma, Azerbaycan'da bulunan Gençliye Yardım Fondu'na, müntesibi bulunduğum Hosrov İslâmi Eğitim Merkezi'nin tüm kadro ve idarî heyetine derinden teşekkürlerimi sunarım.

İlim dünyamıza daha geniş ve büyük çaplı eserler sunmamız temennileriyle...

Zülfikar Nabiyev

Hosrov/Azerbaycan

2004

BİRİNCİ BÖLÜM

AZERBAYCAN'A İSLÂM'IN GELİŞİ VE SEYRİ

Azerbaycan'a İslâm'ın gelişine, Azerbaycan topraklarının İslâm'la ne zaman, kimin devrinde, nasıl tanıştığına kısaca göz atmamız mevzuumuz açısından da önemlidir.

Azerbaycan toprakları İslâm'ın yayıldığı ilk gayr-i Arap ülke, Türkler ise İslâm'ı kabul eden ilk gayr-i Arap topluluktur. Azerbaycan'da İslâm Hz.Ömer'in (r.a) (634-644) hilafeti zamanından itibaren yayılmağa başlamış ve VIII asrın başlangıcına doğru hakim dine çevrilmiştir.¹

Azerbaycan ve civar bölgelerin bir çoğuna ilk fetih hareketleri Hz.Ömer'in hilafeti döneminde olmuştur. Azerbaycan ve Kafkasya toprakları açısından stratejik öneme sahip Derbend'in fethi de bu dönemde olmuştur. Derbend'in fethiyle civar ülkelerin ve bölgelerin fethi kolaylaşmıştır. (Derbend, Kafkas dağlarında en önemli geçit olup, Araplar tarafından el-Bab veya babü'l-Ebvab olarak isimlendirilmiştir.) Derbend'e gönderilen İslâm

birliklerinin komutanı Sürakâ b. Amr, öncü kolları komutanı ise Abdurrahman b. Rabia idi. Bölgenin kuşatılması ve içeride belli bir düzenin, orduda belli bir sistemin olmaması şehrin emiri Şehrbarâz'ı bazı şartlarla teslim olmağa mecbur etti. Ehl-i zimmenin malları ve canları garanti altına alındı ve Azerbaycan halkına tanınan haklar onlara da tanındı. Bu şekilde bölgenin fethi tamamlandı.²

Daha sonraları, Hz.Osman'ın, Hz.Ali'nin hilafeti ve Emeviler, Abbasiler zamanında da Azerbaycan toprakları ve Kafkasya önemli dikkat merkezi olmuştur. Hz.Osman, Erdebil merkez olmak üzere Azerbaycan'ın çeşitli şehirlerine asker yerleştirmiş ve İslâmiyetin yayılması için yoğun bir gayret göstermiştir. Hz.Ali'nin Azerbaycan valisi Eş'as b. Kays el-Kindi, Erdebil'de bir cami yaptırmıştır. Emeviler devrinde Azerbaycan Kafkas'lardaki fetih hareketi için bir üs olarak kullanılmıştır. Abbasiler zamanında bölge, başta Babek el-Hurremî tarafından olmak üzere tehlikeli isyanlara sahne olmuş ve bu isyanlar bastırılmıştır. İslâm'ın hakim olduğu dönemde bölgedeki ticarî, iktisadî ve medenî seviye yükselmiş, şehirler önemli birer ticaret merkezi haline gelmiştir.³

XVI asrın ortalarında Çar İvan Grozni'nin baskısı neticesinde bir çok Tatar ve diğer Müslüman halklar Hıristiyanlığı kabul etmiştir. Önce onlara bir çok haklar tanınmıştır. Rus zenginlerine verilen haklar onlara da verilmiştir. Daha sonra Çariçe Yelizaveta (1741-1761) devrinde artık Hıristiyanlık zorla kabul ettirilmeye başlanmıştır. Bu mecburiyet karşısında halk kırsal yerlere

¹ Resul Hüseyinli, *Azerbaycan Ruhanîliği*, "Kür" neşriyatı, Bakü 2002, s.17

² *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi* (Komisyon) c. II, s.87

hicret etmiş ve bir kısmı da Türkiye'ye sığınmağa mecbur kalmıştır. Bu siyaset de fayda vermeyince Çar hükümeti kendine sadık din adamlarını halk arasına göndermeye başlamıştır. Şunu da kaydedelim ki, onlara çok yüksek meblağda maaşlar bağlanmıştı. Onlara taltifnâme ve madalyalar, hatta askeri rütbeler bile veriliyordu. “Ak Padişaha” sadık olmayanlar ise takip veya sürgün ediliyordu.⁴

Çar Rusya'sı halkı ve dinî cemiyetleri elinde tutmak için Zakafkaziya Ruhanî İdaresi, Şeyhülislâmlık teşkilatı bile tesis etmiştir. Yazılan bütün dinî kitaplarda a'lâ hazret Rus çarına, onun ailesine ve saltanatına dualar yazılırdı.⁵

Kafkas halklarını ve Şeyh Şamil'i Rus Çar hükümetine boyun eğmeğe çağırın Çarın bölge müftüsü Kazan tatarlarından Tacuttin Efendi Mustafa (Tacuttin Mustafa Efendi) idi.⁶

Çar'a ve Çar hükümetine sadık olan din adamları inkılâp hareketlerini kötileyip halkı ona karşı gelmeğe çağırıyorlardı. Bilinen süreç Sovyet ihtilalinden sonra da devam etti. Önce halkın fakir kısmı Şura hükümetine (Bolşevik ihtilaline) inanmağa, sonra da din adamları bu hükümeti övmeye, onun lehine propagandalar yapmaya başladılar.

1823'te Çar hükümeti Transkafkasya Şiî Müslümanların Şeyhülislâmını, 1832'te Sünni Müslümanların müftüsü vazifesini tesis etmişti.

Bir sonraki “Azerbaycan'da Tasavvufî Hareketler” başlığı altında araştırıp sunmağa çalıştığımız bölümde de göreceğimiz üzere Azerbaycan

³ Ziya Bunyatov Musa, Azerbaycan maddesi, TDVIA, İstanbul 1991 c. IV, s.319

⁴ Abdullah Ehedov, *Azerbaycan'da Din ve Dinî Tesisatlar*, Bakü-1991, ss. 56-57.

⁵ A.g.e. s.59

toprakları İslâm'la tanıştıktan kısa bir müddet sonra, daha doğrusu suffi cereyanların ilk şekillendiği dönemde Azerbaycan suffi hareketlerle tanışmağa başlamıştır. Azerbaycan'ın tasavvufu tanıması, bu anlayışın bu topraklarda yerleşip yaygınlaşması sonraki dönemlerde kendini daha çok hissettirmiştir. Öyle ki, bu topraklarda komünist anlayış hakim oluncaya kadar, Azerbaycan'da tasavvufî hareketlerin önemli ve parlak simâları yetişmiş ve buradan dünyanın dört bir yanına derviş ve müritler gönderilmiştir. Suffi hareketlerin ilk olarak h.II-III asırlarda Azerbaycan ile Kafkasya topraklarına gelip yerleşmelerini ve faaliyetlerini devam ettirmelerini de dikkate alırsak konumuz açısından bölgenin önemi daha da anlaşılacaktır.

1920 yılında Sovyet hakimiyeti kurulduktan sonra Azerbaycan'da bu faaliyetler resmî olarak yasaklanmışsa da, gayr-i resmî bir şekilde kısmen de olsa devam etmiştir. Bir çok din alimi ya bu zihniyeti kabullenmeye, ya hicrete, ya da sürgünlere maruz kalmıştır. Sovyet hakimiyeti kendi zihniyetine uygun din adamları yetiştirerek halk nazarında kendini kabul ettirme politikası gütmüştür.

1920'den itibaren hac farızasının ifası ve şiilerin İran ve Irak'taki kutsal yerleri ziyaret etmeleri yasaklanan Azerbaycan'da 1924'te şeriat kaldırıldı. 1928'de ise bütün medreseler kapatıldı. 1929'da Arap alfabesinin kaldırılması dinî hayatı olumsuz yönde etkiledi. 1930'a kadar da bütün vakıflara el konuldu. 1936'da Azerbaycan'ın Sovyetler Birliği'ne katılmasından sonra

⁶ A.g.e. s.60.

Azerbaycan Müslümanlarının diğer Müslüman ülkelerle ilişkileri tamamen kesildi.⁷

XIX asırda Rus işgalinden sonra bölgedeki tarikâtlar önce Rus emperyalizmine, sonra ise Sovyet rejimine karşı mücadeleye başladılar. Resmî din temsilcileri Rus hakimiyeti ile barışıp onlarla işbirliği içerisine girdiler. Komünist yönetim, hatta Buhara'daki dinî medreselerde kendine casuslar yetiştirip, Müslüman Türk ve Arap ülkelerine gönderdi. Buralarda casus olarak yetiştirilen din adamları çeşitli ülkelerde Müslüman topluluklarla bir araya gelip Sovyet rejiminin ideolojisini yaymağa başladılar. Komünist hakimiyet, resmî din adamları gibi sufi tarikâtlarla alaka kuramayınca, Orta Asya, Azerbaycan, Kafkas ve Volgaboyunda Pantürkist, Panislâmist adı ile bölgedeki tarikâtların şeyhlerini, yakın ve önemli müntesiplerini takip etmiş, hapishanelere atmış veya sürgün ederek sufizmin zayıflamasına, hususen Azerbaycan'da sufi faaliyetlerin tamamen gerilemesinde etkili olmuştur.

1930-1940'lı yıllarda tarikât şeyhlerinin elyazmaları, tarikât silsileleri Arapça ve Arap harferiyle yazılmış olan bir çok kitap ve el yazma eserler yakılmıştır. Pirlar, türbeler, ocaklar "şarlatan yuvası" adlandırılarak halkın ilgisinden uzaklaştırılmıştır. Hatta bazı bölgelerde "komsomol" teşkilatları (komünist zihniyeti temsil eden bir birim, örgüt) halkın kutsal saydığı, rağbet ettiği mekanları, mezarları Buhara'daki medreselerde yetişen din adamlarının da yardımı ile tahrip etmişlerdir. Buna ilave olarak pirlere, türbelere ziyareti yasak eden Orta Asya ile Kuzeyi Kafkas müftülerinin ve din adamlarının fetvalarını da zikredebiliriz.

⁷ Ziya Bunyatov Musa, Azerbaycan maddesi, TDVIA , İstanbul 1991, c. IV, s.318,

Bütün bunlara rağmen ateizmin en aktif olduğu 1940-1950 yıllarda bile halk yarı gizli, yarı açık bu tür yerleri ziyaret etmiştir.

Tezimizin bu alt başlığında yakından ilişkisi olduğu için âşıklık sanatı ile sufizmin münasebetini araştırdık. Bu mevzua geçmeden önce âşık kelimesinin kökü, hangi dilden geldiğine dair bazı farklı görüşleri kaydetmemiz yerinde olacaktır. Çoğu dilciler bunun Arapça kökenli olduğunu savunmakla beraber, değişik dillerden geldiğini kaydedenler de vardır. Âşık kelimesinin Arapça'daki "aşk" kökünden türediğini⁸, Türkçe'deki "ışık" ve Arapça'daki "aşk" kelimelerinden türemiş ve ortak mana olarak âşık kelimesinin ortaya çıktığını⁹, Özbek Türkçesinde türkü okumak, çalıp oynamak manasına gelen "aşulmak"dan geldiğini¹⁰, Ermenice mahnı, türkü okuyan, şiir deyen anlamına gelen "asoğ", "asuh" kelimelerinden türediğini savunanlar da var.¹¹

Daha sonraları İslâm'la tanışan Orta Asya, buralardan Azerbaycan'a, Kafkasya'ya ve Anadolu'ya yayılan Türk boylarında sufiliğin kendine mahsus anlayışla âşık sanatının yoğrulduğunu görmekteyiz. Sufî anlayıştaki insanın özünü keşfetmesi ve tanınmasıyla Allah'a ulaşmanın bu sanattaki alakasını, izini bu şekilde izah etmekteyiz. Eski Türklerde halk ozanlarının, halk âşıklarının adeta bir parçası olan kopuzu kaynaklar bu şekilde

⁸ Fuat Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları*, s.186; M.H.Tehmasip, *Azerbaycan Halk Destanları (Orta asırlar)* s.41; V.Veliyev, *Azerbaycan Folkloru*, ss.150-152, "Maarif", Bakü 1985, M.Hekimov, *Azerbaycan Âşık Edebiyatı*, ss.14-15, "Yazıçı", Bakü 1983; P.Efendiyev, *Azerbaycan Şifahi Halk Edebiyatı*, Bakü "Maarif", 1992, ss.235-237; G.Namazov, *Azerbaycan Âşık Sanatı*, "Yazıçı", Bakü 1984, ss.32-35

⁹ V.A.Gordlevskiy, *İzbrannie Soçineniya*, I, s.206

¹⁰ M.H.Tehmasip, *Azerbaycan halk destanları (Orta asırlar)* s.41

değerlendirmektedir: Kop -> kap -> kaf; uz -> öz. Yani, yüceliyi ifade eden Kaf dağı ve insanın özünü ifade eden “öz”.¹² Bunun da suffî anlayışa uygunluğunu bu şekilde izah edebiliriz. İnsanın özünü keşfedip, Tanrıyı ifade eden Kaf dağı gibi yücelmek tarzında yorumlanabilir. Kopuzun bazı bölgelerde saza çevrilmesi XII-XIV asırlara dayanır.

Aynı zamanda bir halk ozanı ve aşığı olan Dede Korkut'ta şunları okumaktayız.

Ağız açıp öyer olsam üstümüzde Tanrı görklü

Tanır dostu, din serveri Mehemed görklü

Ağ saggallı baban yeri uçmak olsun

Ağ birçekli anan yeri behişt olsun

Ahır sonu arı imandan ayırmasın

Amin, amin deyenler didar görsün

Ağ alında beş kelime dua kıldık kabul olsun

Allah veren umudun üzülmesin

Yığıştırın, duruştırın günahlarını

¹¹ Abbasov İ., *Azerbaycan Folkloru XIX asır Ermeni Kaynaklarında* Bakü “Elm”, 1977, ss.112-114; Ramazanov Y., *Azerbaycan Dilinde Yazıp Yaradan Ermeni Âşıkları*, ss.18-19

¹² Kasımlı Muharrem, *Âşık Sanatı*, Bakü 1996 s.50

Adı görklü Mehemmed Mustafa üzü suyuna bağışlasın¹³

Orta asırlarda İslâmlaşmış bölgelerde bazı sosyal-siyasî hadiselerin ortaya çıkması neticesinde bir çok dinî ahkam ve yasaklar ya tamamen ortadan kaldırıldı, ya da büyük bir ölçüde değiştirildi. Öyle ki, VIII-IX asırlardan başlayarak hakimiyet uğrunda meydana gelen hareketlerin neticesinde ayrı-ayrı tarikâtların meydana geldiğini görmekteyiz.¹⁴

Ortaya çıkan tarikâtlar ve bunların müntesipleri felsefî estetik prensiplerle beraber, daha çok hümanistliği ile tanınan bir anlayışla halk arasında kısa bir zamanda kendine külli miktarda taraftar topladı.¹⁵ Ortaya çıkan tarikâtların bu asırlardan itibaren uzantılarını Azerbaycan'da da görmeye başlıyoruz. Mensup olduğu ozan sanatının ve Şamancılık anlayışının tesiriyle sufi - dervişlik hareketleri daha çok Türkistan, Kafkas, İran ve Anadolu topraklarında kendilerine taraftar topluyordu. Eski Türk toplumlarında var olan ataerkillik, aksakallık ve ozan anlayışı da yukarıda kaydedilen görüşü kısmen doğrulamaktadır.

Bu etkenler ve coğrafi muhitlerdeki güçlü karşılıklı tesirler neticesinde orta asırlarda İslâm dünyasının Kafkas, Anadolu, İran ve Türkistan bölgelerinde Şamancılıkla suffiliğin sentezinden meydana gelen yeni bir suffilik anlayışı, yani Türk suffiliği ortaya çıkmıştır.¹⁶ Orta Asya'da yaşayan ve daha sonraları Kafkas'lara ve Azerbaycan topraklarına yayılan Türkler mezkur özelliklerini genelde İslâm ile, özelde de sufi-derviş anlayışıyla

¹³ *Kitab-i Dede Korkut*, s.32-51

¹⁴ G. Kerimov, *Al-Gazali i Sufizm*, "Elm", Baku 1969, ss.27-29

¹⁵ Muharrem Kasımlı, *Âşık Sanatı*, Bakü 1996, s.84

uygunlaştırarak IX-X asırlarda tekke ocaklarını meydana getirdiler. Tekke ocaklarında mensup olduğu tarikâta hizmet eden, hususî merasimler geçirerek, Tanrıya ulaşmak, kavuşmak isteğinde olan sufiler, kendilerini “âşık”, “ilahî aşkın aşığı”, “hak aşığı” diye adlandırır ve bu adla da çağrılırlardı. Onlar yorulup usanmadan Tanrı aşkına şarkılar, ilahîler okuyor, yoruluncaya kadar raks ederlerdi. Tekke ocağında tarikât mazmunlu hikayeler, rivayetler söylenir, bu yolun felsefesi tebliğ edilirdi. Bu yolun mahiyeti, sufi-derviş ve tasavvuf düşüncesi farklı-farklı toplantılarda, meclislerde, halk arasında, muhtelif vesilelerle tebliğ edilirdi.¹⁷

Sufî-derviş anlayışıyla âşıklık sanatının üst üste düştüğünü, hatta birbirinin aynısı olduğunu XV. asırda Anadolu topraklarına gelmiş Avrupalı seyyah Clavio'nun izlenimlerinde de görmekteyiz. Şöyle ki, seyyah Clavio Erzurum'daki bir sufi - derviş âşık ocağını böyle tasvir eder: “Pazar günü Deliler köyüne geldik. Bunlar Müslümandırlar, zahitler gibi yaşıyorlar. Bunlara âşık diyorlar. Müslümanlar bunların ziyaretlerine gelirler. Bu âşıklar hastaları tedavi ediyorlar. Gece gündüz davul çalar, türkü söylerler.”¹⁸

Görüldüğü gibi günümüz âşıklık anlayışının temelinde sufi -dervişlik fikri bulunmaktadır. Fakat daha sonraları bu anlayış zayıflamaya başlamıştır.*

¹⁶ Dj. S.Trimengem, *Sufiyskie Ordeni v İslâme*, “Nauka”, Moskova 1989, s.54,

¹⁷ Muharrem Kasımlı, *Âşık Sanatı*, Bakü 1996, s.88

¹⁸ A.İnan, Makaleler ve İncelemeler, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987 s.476

* Hususen bunu baskı, yasak döneminde görmekteyiz. Mesela, 1920'den bu tarafa Sovyetler Birliği dağılıncaya kadarki bir dönemde İslâm dinî adına bir şeyin öğrenilmesi, okunması, yazılıp-çizilmesi yasak olduğu bir dönemde, İslâm'ın bazı yaşamla alakalı öğretileri âşıklık sanatına, saz-söz sanatına, ata sözlerine, deyimlere kültürel bir şekilde yansımıştır. Yani kültürümüzü temsil eden bir öge, unsur gibi olmuştur. Yukarıda da kaydedildiği gibi bir asra yakın bir zamanda İslâm dinî adına her hangi bir ciddi, doğru eser yazılmadığı sebebiyledir ki, araştırma konumuz olan “Azerbaycan'da Tasavvufî Hareketler”

Şöyle ki, “âşık”, önce dervişlerin ve sufi şairlerin adı idi, sonra söz şairleri bu adı almışlardır.¹⁹ Nitekim Ahmet Yesevi âşıkları bu şekilde tasvir eder:

On sekkiz bin âlemde

Heyran bolgan âşıklar

Tapmay meşug çapağın

Sersan bolgan âşıklar

Her dem başı urgulup

Gözü halka telm olup

“Hu-hu” deyu curgulup

Giryar bolgan âşıklar²⁰

Azerbaycan’da âşıklık anlayışının ilk merhalede, sufi-derviş keyfiyetiyle, dinî-ruhanî vazife icracısı özelliğiyle örtüştüğünü, ikinci merhalede bu özelliğin musikişinas-sanatkar keyfiyetiyle beraberleştiğini,

mevzusunda geniş kaynak eserler bulamadık. Azerbaycan’daki büyük kütüphanelerde din ve hususta da İslâm dinî adına yazılmış olan onlarca kitap taranmasına rağmen ciddi, konuyla direkt alakalı eser bulunmamış ve de doğru eser yazılması da yasaklanmıştır. Olan eserler ancak şarkşunasların, yerli ve Rus dinşunasların tahrif ederek yazmış olduğu ve kâleme aldığı eserlerdir. Bu sebeptendir ki, yukarıda kaydedildiği üzere İslâm’ın yaşamla alakalı bazı hususları halkın hayatına yansımıştır. Eser bulunmayışı hususunu Azerbaycan’daki bazı bilim adamlarıyla da görüştüğümüzden sonra da anlamak mümkündür. Onlar da itiraf ederler ki, bu sahada eser yazılmamış ve ya yazılmışsa da kasıtlı yazılan eserlerdir. Bizim ise bulabildiğimiz bazı eserler ancak yan sahalarda, felsefe, tarih, edebiyatta ve az da olsa son yıllarda yazılmağa başlanan eserler olmuştur. Yalnız Ramazan Muslu’nun “Tasavvuf, Ankara 2001 dergisinin 7. sayısında, Azerbaycan, Bakü Devlet Üniversitesi İlimler Akademisi “ Mehemed Fuzulî Adına El Yazmalar Kütüphanesinde” bulunan 120- ye yakın tasavvufa dair eserlerin listesi yayımlanmıştır. Bunlar da tasavvufun adâb ve erkanına dairdir.

¹⁹ Fuat Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları*, s.186

daha sonraki merhaledeyse ikinci hususîyetin daha bariz bir şekilde üstünlüğünü görmekteyiz. Yani, orta yüzyılın aşığı önce dinî-ruhanî, tarikât hizmetçisi, mübelliği olduğu halde, bundan sonra musikişinas özelliklidir. XIX-XX. y.yıllarda ise âşıklar genellikle halk şenliklerinde, düğünlerde ve bu tür merasimlerde halkı eğlendiren, anlatıp güldüren, karşılıklı olarak atışan söz ustaları haline gelmiştir.²¹ Bu da tesadüfi değildir ki, bu son merhale Sovyet anlayışının, zihniyetinin kurulduğu ve devam ettiği yıllara denk gelmektedir. Bununla beraber bu devirdeki âşıklar halkın saygı duyduğu, bir manada halk aksakalı, aydını sayılmıştır. İlave olarak şunu da kaydedebiliriz ki, XIX-XX. y.yıllarda bazı âşıklar kısmen de olsa İslâmi, dinî eğitim aldıkları için ihtiyarlayıp söz sanatına devam edebilmediklerinden halk arasında, bir manada, hocalık yapmışlardır.²²

Âşıklık anlayışına, sanatına yukarıda kaydedilen nokta-i nazardan baktığımız zaman bu sanatkarların üzerinde hak nuru, Tanrı nazarı bulunduğu anlayışına göre dünyadan göçtükten sonra onların defin oldukları yer ziyaretgâh, kutsal ocak sayılır, kabirleri ziyaret edilirdi. Azerbaycan'ın Laçın bölgesinde "Hak Aşığının Kabri" diye meşhur olan Sarı Âşık mezarı hakkında Selman Mümtaz'ın 1927'de yazdığı "Âşık Abdullah" makalesinde şu ifadeler yer almaktadır: "Ahalinin bir kısmı aşığı "Hak Aşığı" adıyla yad ederek ziyaretine gelirler."²³

²⁰ Ahmet Yesevi, *Divan-i Hikmet*, s.326

²¹ Muharrem Kasımlı, *Âşık Sanatı*, Bakü 1996, s.91

²² A.g.e, s.91

²³ Salman Mümtaz, *Azerbaycan Edebiyatının Kaynakları*, "Yazıçı", Bakü 1986, s.170

Azerbaycan'ın ünlü halk âşıklarından Âşık Alesker de kendisinin suffi meşrepli olduğunu bu şekilde dile getirmektedir:

Alesker humsunun, zekatın vere

Melekler amelin yaza deftere

Her yanı istese, bakanda göre

Tarikâтта bu sevdalı gerekti²⁴

Âşık Alesker başka bir mısrasında şunları söylemektedir:

Hem aşığam, hem dervişem, hem deli²⁵

(Burada deli, yiğit, bahadır manasında kullanılmıştır)

Halkın, aşığın ilahî âleme, hak dünyasına bağlılığına inanmasının alametlerindendir ki, halk arasında, “âşık hak aşığıdır, ona zeval yoktur”, “âşık el anasıdır”, “aşığın diline yasak yoktur” gibi deyimler de bulunmaktadır.²⁶ Hatta daha da ileri gidilerek halk nazarında âşıklara şu gözle de bakılırdı. Şöyle ki, onlara Hz.Ali'nin eliyle bade içirilmiş, kırklar, erenler, nuranî pir-dervişler meclisinden pay verilmiş gibi.²⁷ Bu gibi bakışlar, halkın âşıkları bu şekilde değerlendirmesi, yukarıda da kaydedildiği üzere daha çok Sovyet yasağının başladığı ve devam ettiği yıllarda olmuştur. Yani halkta dinî doğru kaynaklardan öğrenme imkanı olmayınca bir çok şeye

²⁴ Âşık Alasker (tertip edeni İ.Aleskerov), “Yazıçı”, Bakü 1988, s.43

²⁵ A.g.e, s.28

²⁶ Muharrem Kasımlı, *Âşık Sanatı*, Bakü 1996, s.102

²⁷ A.g.e, s. 103

olduğundan daha fazla değer vermiş, yükseltmiş veya yanlış değer vermişlerdir.

İKİNCİ BÖLÜM

AZERBAJCAN'DA TASAVVUFÎ HAREKETLER

“Azerbaycan'da Tasavvufî Hareketler” adı altındaki konumuza başlamadan önce Azerbaycan'da tasavvuf felsefesinin parlak simâlarından biri olan Fuzulî'nin bu sahadaki yerine kısaca göz gezdirelim.

Yakın ve Orta Şark edebiyatı klasiklerinin eserlerinde az veya çok tasavvuf felsefesini görmemiz mümkündür. Fuzulî de bunlardan biridir. Fuzulî'nin eserlerinde tasavvufu ve Tasavvufî anlayışı görmemiz, okumamız gayet tabii mümkündür. Maalesef, Sovyetler Birliği döneminde bu tür sufi düşünürlerimizin, mütefekkirlerimizin, şairlerimizin eserlerini, fikirlerini dolaylı olarak da ateizmle bağdaştırmak, deyim yerinde ise moda halini almıştır.²⁸

Fuzulî'nin her hangi bir tarikâta intisabını söylemek zordur. Buna eserlerinde de rastlamak mümkün olmadığı gibi, her hangi bir telmih de bulunmamaktadır. Ama inkar edilemeyecek bir gerçek var ki, Fuzulî eserlerinde Tasavvufî anlayışa, düşünceye ve tasavvufa çok geniş yer vermiştir. Tasavvuf terminolojisini çok iyi kullandığından dolayı tasavvufu da çok iyi bildiğini anlıyoruz. Tasavvuf onun eserlerinin esas unsurunu teşkil eder. Yaşadığı ortam hasebiyle Fuzulî genel olarak İslâmî, özelde de Tasavvufî hayat içerisindedir. Bununla beraber Abdülkadir Karahan Fuzulî'nin Şii-Bektaşî anlayışına yakın olduğunu kaydeder.²⁹

Fuzulî'de Tasavvufî düşüncenin varlığı bilinen bir gerçek olmasına rağmen Sovyet şarkşünasları arasında bu mübahiseli bir mesele gibi olmuştur. Ünlü Sovyet şarkşünası Y.E.Bertels Fuzulî'nin Arapça kasidelerinden bahsederken onun aşk

²⁸ Faseh (Ramiz) Paşayev, *Fuzulî Şiirinde Tasavvufî Kaynaklar*, “Elm”, Bakü 2000, ss.7-8

²⁹ Vacihe Feyzullazade, *Fuzulî'nin Ömür Yolu*, Azerbaycan neşriyatı, Bakü 1995, ss.103-104

anlayışını “hiçbir cismani ihtiras nazarda tutmayan” bir aşk hesap eder ve der ki “muhabbet onun derin nefret beslediği bu dünyada yegane gayesidir”.³⁰ Fuzulînin sevgilisi tabii ki, cismani varlık değil, sufîlerdeki “Vahid Dost”tur ki, bu da Allah’tır.

Azerbaycan’da Tasavvufî hareketler ilk sufîlerin meydana çıktığı h.II-III asra dayanmaktadır. Tasavvuf tarihçilerine göre bu asırlarda tarikâtlar bildiğimiz manada ortaya çıkmamış, fakat ilk sufîler kendi hedefleri, misyonları doğrultusunda faaliyetlerini sürdürmüşler. Şirvan-i Kebir (Büyük Şirvanlı) ve Şirvan-ı Sağır (Küçük Şirvanlı) aynı asırda Azerbaycan topraklarında yaşamış (h.II-III) iki büyük sufîdir. Bunlar büyük sufî Ebu Saîd’in takipçileri olan ve Azerbaycan kaynaklarında Baba Kuhi diye bilinen Ali b. Muhammed b. Abdullah Bakuvî’ye (ö.442/1050) ve kardeşi Hüseyin Şirvanî’ye (ö.464/1072) bağlıdırlar. Ebu Saîd’in Azerbaycan’da bir çok müridi ve tekkesinin olduğu kaydedilmektedir. H.III-VI asırlarda yaşamış Azerbaycanlı sufîler içerisinde Berdeli Ebu Abbas, Ebu Hüseyin Dünder Şirazî, Hüseyin b. Yezdinyar, Ahi Fereç Zencanî, Nahçıvanlı Hoca Muhammed Hoşnam ve bu devrin sonuncu en tanınmış şahsiyeti Abdulkahir Suhreverdî (1096-1168) kaydolunabilir. XII asırdan (h.VI) itibaren başlayan devir tasavvuf tarihi açısından, tarikâtların ortaya çıktığı, oluştuğu bir devir gibi görünmektedir. Azerbaycan toprakları bu devirde tarikâtlar merkezi haline gelmiştir. Ahilik, Kadiriye, Suhreverdîye, Halvetiye, Hurufilik, Zahidiye, Safeviye, Ruvşeniye, Gülşeniye tarikâtları burada neş’et etmiş ve buradan bütün İslâm âlemine yayılmıştır. Yani sufî cereyanlarının bir çoğu Azerbaycan kaynaklıdır. Bunlardan bazılarını kısaca göz atalım.

³⁰ Y.E.Bertels, *Nizami i Fuzulî*, 1962, s.511

A- Ahi Evren ve Ahilik.

Ahîlik tarikâtının kurucusu, Ahi Evren 1171'de (h.567) Azerbaycan'ın Hoy şehrinde dünyaya gelmiştir. İmam Fahreddin Razi'den çeşitli ilimler tahsil etmiş, Ahmet Yesevi'nin talebelerinin ders ve sohbetlerine iştirak ederek tasavvuf alanında ilmini derinleştirmiştir. Büyük sufi Şihabeddin Suhreverdi'nin sohbetlerini dinlemiştir. Bu zamanda Anadolu'ya davet edilmiştir. O, yazmış olduğu çok kıymetli eserlerinden "Mürşid'ül-Kifaye" ve "Yezdan-Şinaht" adlı kitaplarını Sultan Alaeddin Keykubat'a takdim etmiştir.

Ahi Evren Anadolu topraklarında çeşitli sanatkarları toplayıp, onlara nasihatlarla bulunarak, buralarda Ahîlikteşkilatlarını kurmuştur. Hocası Evhadiddin'in vefatından sonra Kayseri'ye yerleşen Ahi Evren, bütün Anadolu ahilerinin Şeyhi kabul edilmiştir. Bir dönem irşad ve tebliğden sonra şarkdan garba bütün Türk dünyası Moğol rüzgarının tesiri altında kıvrılırken Ahi Evren Moğolların baskısına karşı dayanamayan Kırşehir emiri Nureddin Caca tarafından 1262'de (h.660) Kırşehir'de öldürüldü. Bu tarikâtın faaliyeti uzun yıllar Anadolu ve Azerbaycan topraklarında devam etmiştir. Şeyh Edebalı ve Bacıyan grubu unsurları önemli yer tutmaktadır.³²

Arapça "kardeşim" manasındaki ahi kelimesinden gelen bu adın Türkçedeki akıdan (cömert) türetildiğini ileri sürenler de vardır.³³ Temelde Kur'an ve Hz. Peygamberin sünnetine dayandırılan prensipleriyle İslâmî anlayışa doğrudan bağlı olan Ahiliğin, tasavvufta önemli bir yeri bulunan "uhuvvet"i hatırlatmasından dolayı da kolayca yayılması ve kabul görmesi mümkün olmuştur. Bu teşkilatın Anadolu'da kurulmasında fütüvvet teşkilatının büyük tesiri vardır. İslâmın ilk asrından itibaren

³² Ahi Evren'in hanımı Fatma Bacının bu anlayışı bacıdan bacıya yaydığı için bu adla adlandırılmıştır

³³ Ziya Kazıcı Ahilik maddesi, TDVİA, c.I.s.540.

görülmeye başlayan fütüvvet teşkilatları içinde h. III (IX) yüzyıldan itibaren de esnaf birlikleri ortaya çıkmıştır. Başka bölgelerde mensuplarına civanmerd, ayyar (ayyaran), feta (fityan) gibi isimler verilen fütüvvet ülküsünün İslâmın yayılmasına paralel olarak Suriye, Irak, İran, Türkistan, Azerbaycan, Semerkant, Endülüs, Kuzey Afrika ve Mısır'da esnaf ve sanatkarlar arasında yaygın olduğu bilinmektedir. Türkler, İslâmiyeti kabul etmeleri ve Anadolu'ya yerleşmelerinden itibaren fütüvvet ülküsünü benimseyip kendilerine has yiğitlik, cömertlik ve kahramanlık vasıflarıyla süslemişlerdir. Bununla birlikte Ahiliğin temel belirleyicisi olan İslâmi-tasavvufî düşünüş ve yaşayış her devirde ve bölgede geçerliğini korumuştur.

Anadolu'da Ahiliğin kurucusu olarak bilinen ve Azerbaycan'ın Hoy şehrinde doğan Şeyh Nasiruddin Mehmed (ö.1262) sonraları Ahi Evran ismiyle anılmıştır. Özellikle I. Alaeddin Keybubad'ın büyük destek ve yardımlarıyla, bir taraftan İslâmi, Tasavvufî düşünceye ve fütüvvet ilkelerine bağlı kalarak tekke ve zaviyelerde şeyh mürid ilişkilerini diğer taraftan iş yerlerinde usta, kalfa ve çırak münasebetlerini ve buna bağlı olarak iktisadi hayatı düzenleyen Ahiliğin Anadolu'da kurulup gelişmesinde Ahi Evren'in büyük rolü olmuştur. Anadolu da hızla yayılan bu teşkilatın mensupları şehirlerde olduğu gibi köylerde ve uç bölgelerde de büyük nüfusa sahip olmuşlar. Anadolu da bilhassa XIII. y.yılda devlet otoritesinin iyice zayıfladığı bir ortamda şehir hayatında yalnızca iktisadi değil, siyasi yönden de önemli faaliyetlerde bulunmuşlardır. Ahiler, bağımsız siyasi bir güç olmamakla birlikte zaman zaman merkezi otoritenin zayıfladığı, anarşi ve kargaşanın ortaya çıktığı dönemlerde siyasî ve askerî güçlerini göstermişler ve önemli fonksiyonlar üstlenmişlerdir. Özellikle Moğol istilası sırasında ahi birlikleri şehirlerin yönetimine mahalli otorite olarak hakim olmuşlar.

Bütün prensiplerini dinin asıl kaynağından alan Ahiliğin nizamnamelerine fütüvvetname adı verilirdi. Ahiliğin esasları, ahlâkî ve ticarî kaideleri bu kitaplarda yazılı iki teşkilata girecek kimseye ilk önce bu kitaplarla belirtilen dinî ve ahlâkî emirlere uymak zorunda idi. Fütüvvetnelere göre, teşkilat mensuplarında bulunması gereken vasıflar vefa, doğruluk, emniyet, cömertlik, tevazu, ihvana nasihat, onları doğru yola sevk etme, affedici olma ve tövbe idi. Şarap içme, zina, yalan, gıybet, hile gibi davranışlar ise meslekten atılmayı gerektiren sebeplerdi.

Özellikle Fatih devrinden itibaren Ahilik siyasi bir güç olmaktan çıkarak esnaf birliklerinin idari işlerini düzenleyen bir teşkilat halini aldı. XVIII y.yıldan XX y.yılın başlarına kadar teşkilatın gedik (lonca) adını aldığı söyleniyorsa da 1824 tarihli Selanik ile ilgili bir arşiv belgesinde ve ahi Evren zaviyesinden bahseden bir takrirde, ahi baba, ahilik, yiğitbaşı, üstatlık, Kethüdalık gibi Ahiliğe ait terimlerin kullanılması, bu ismin uzun süre devam ettiğini göstermektedir.³⁴

Profesör Zakir Memmedov Ahilik hakkında kısaca şunları kaydetmektedir. Ahîler farklı farklı sosyal yerler tutur, gaziler, şeyhler ve emirler aynı seviyede dururlar. Ahîler içerisinde farklı farklı meslek sahibi olanlar, sanat, yüksek rütbe sahibi olanlar vardır. Kaynaklara göre Ahîler köylüdür, sanatkardır, tacirdir, yanına müritler toplayan gönül insanıdır, ilahiyat alimidir, emirdir, gazidir. Kısaca V. A. Gordlevski'nin dediği gibi o devirde "Ahîler bütün cephelerde inatla sıkı yer tutarlar." Bununla beraber Ahî teşkilatlarının üyeleri özellikle sanatlardan oluşmaktadır.³⁵

³⁴ Ziya Kazıcı, "Ahilik" maddesi, TDVİA c. I. ss. 540-541

³⁵ Z. C. Memmedov, "Azerbaycanda XI-XIII asırlarda Felsefi Fikir", Elm neşriyatı, Bakü 1978, ss. 49-51.

Ahîlik tarikâtı XIII-XIV asırlarda Azerbaycan'da da yaygın olmuştur. Ahi Muhammed ve Ahi Yusuf'un adlarının önündeki Ahi kelimesi onların bu tarikâtın devamcıları olduğunu göstermektedir.

B - Hurufilik

Hurufiliğin kurucusu Şihabeddin Fadlullah Naimi 1339-1340'da (h.740) Astarabad'da doğmuştur. Genç yaşlarında zahiri ve batini ilimlerle ilgilenmiş ve Şeyh Hasan adlı bir İslâm âlimine bağlanmıştır. Naimi Azerbaycan ve İran'ın bir çok şehirlerini gezmiş, h.788'de kurduğu, harflerin sırrına dayanan Hurufilik tarikâtını Tebriz'de, daha sonra da İsfahan'da yaymağa başlamıştır.

İslâm dünyasında harflerin bazı gizli özelliklere sahip olduğu düşüncesi hayli eskidir. H. II (VIII) yüzyılda aşırı şiilerden Muğire b. Saîd el-İcli Allahı harflere benzetmişti. Daha sonra Hurufi anlayış ve yorumlar bazı mutasavvıflar olmak üzere çeşitli İslâmî gruplar arasında ilgi görmüş, özellikle İbnü'l-Arabi'nin katkılarıyla bu ilgi daha da artmış, İbn Haldun ve Katip Çelebi gibi alimler bile bu anlayışın etkisine kapılmışlardır. Fakat İslâm Dünyasında batini düşüncelerin ışığında Hurufiliği bir sistem şekline sokan ve bir fırka halinde yayan kişi Fazlullah-ı Hurufi olmuştur. Timur'un saltanatı döneminde (1370-1405) İran, Harezm, Azerbaycan ve Irak bölgeleri çeşitli tarikâtlar şeyhlerin yaygın şekilde faaliyet gösterdiği muhitlerin başında gelmekte, ilim ve tarikât ehline değer veren Timur'un hoşgörüsü de bunların faaliyetini kolaylaştırmıştır. Böyle bir kültür atmosferinde Fazlullah-ı Hurufi, batini şeyhlerinden olan ve Serbedariler'le birlikte Horasanda isyanlara karışan Şeyh Hasan-ı Curi (ö. 743/1342-43) ve onun halifelerinin tesiriyle sistemini kurmaya, akidesini yaymaya çalışmıştır. Hurufiliğin kurarken Batinilerin tevil usullerini başarılı bir şekilde kullanan Fazlullah rüyâ yoluyla gerçeği bulduğunu, bazı sırların kendisine

bu yolla bildirildiğini ileri sürerek Arapça'daki yirmi sekiz harf ve bunlara ilaveten Farsça'daki dört harf ile sayılar arasında çeşitli ilişkiler kurmak suretiyle Hurufilik sistemini yerleştirmiştir.

Bazı kaynaklar, Fazlullahın halifelerinden şair Nesiminin Hacı Bayram-ı Veli ile görüşmek üzere Ankara'ya gelmesini Anadolu çeşitli yerleri gezmesini, halifeler yetiştirmesini, Beşaretname adlı eserin yazarı Refi'nin onun önde gelen halifelerinden olmasını, Bektaşilerin Nesimiye kendilerinden saymalarını, Alevilerin onu yedi büyük ilahî şairden biri olarak tanımlamalarını delil göstererek Hurufiliğin Anadolu'da yayılmasında ve Bektaşiliği etkilemesinde Mir Şeref ve Nesimi'nin rol oynamış olabileceğini ileri sürerler.³⁶

Hurufi halifelerinin XV. asrın başından itibaren Tebriz ve Halep yoluyla Anadolu'ya gelerek propagandaya başladıkları, inançlarını tasavvuf, vahdet-i vücud ve ilm-i esrâr-ı huruf gibi daha önce mevcut olan fikir ve inançlar içinde gizleyerek yaymaya çalıştıkları, Horasan, Azerbaycan ve İsfahan'da olduğu gibi Anadolu ve Balkanlarda da hem halk hem yöneticiler arasında bir çevre edindikleri ve nihayet Kalenderilerin arasına girdikleri bilinmektedir. Çelebi Sultan Mehmet ve oğlu Sultan Murad zamanında başlayan Hurufî etkisi Fatih Sultan Mehmed döneminde saraya kadar ulaşmış ve bu harekete meyl olunmuştur. Hurufiler Herat, İsfahan ve Azerbaycan'da uyguladıkları taktikleri Osmanlı ülkesinde de uyguluyor, bir yandan yöneticiler arasında taraflar bulmaya bir taraftan da padişahı etkileyerek Hurufiliği devletin resmî mezhebi haline getirmeye ve iktidarı ele geçirmeye çalışıyorlardı. Yalnız karşısı alınmış ve Hurufiler Edirne'de katledilmişlerdir.

³⁶ Hüsamettin Aksu, "Hurufilik" maddesi, TDVİA, İstanbul-1988 C.XVIII, s.408.

Anadolu ve Balkanlarda Hurufiliğin yayılmasında ve yaşanmasında Abdülmecid Firişteođlu ile Nesimi gibi Őairlerin bųyųk etkisi olmuŐtur.³⁷

Nesimi, Emir Teymur'un takiplerinden saklanmak için Őirvan'a yerleŐmiŐtir. İslām'a ters gųrųŐleri yųzųnden Őeyh İbrahim'in kadısı Beyazid'in fetvası ile Őamahı'da hapis olunduktan sonra 1394'te (h.796) idam edilmiŐtir.

Fadlullah Naiminin Fars dilinin gųrgan lehçesiyle yazdığı "Cavidannāme, Naumnāme, Muhabbetnāme" adlı eserleri vardır. ArŐname eseri ise nazmla, Fars dilinde yazılmıŐtır.

Hurufilik sık takiplere maruz kalmıŐtır. Hurufiliđin en ųnemli devamcılarında Mir Őerif ve İmadeddin Nesimi gibi bųyųk suffleri kaydedebiliriz. Bunların faaliyetleri neticesinde Hurufilik BektaŐi tekkelerine bile nųfuz etmiŐtir. Hurufilik, Osmanlı hakimi Fatih Sultan Mehmed'in de dikkatini çekmiŐ ve ųlemadan Fahreddin Aceminin fetvası bir çok Hurufiliyi idam sehpasında kurtarmıŐtır.

Aslen Azerbaycanlı olan, Őirvandayken Fadlullah Naimiye intisap eden İmadeddin Nesimi (1369-1417) hocasının ųlųmųnden sonra gizlenmeđe ihtiyaç duymadan faaliyetini açık Őekilde sųrdųrmųŐ ve geniŐlendirmiŐtir. O, Anadolu'da, Suriye'de, Irak'ta Hurufiliđi yaymıŐ ve tebliđ etmiŐtir. Hatta Anadolu beylerinden bazıları onun tesiri altında kalmıŐlardır. Hurufiliđin tebliđ edildiđi yerlerdeki insanlar Nesiminin Őiirlerinin gųlų tesirinden nasiplerini almıŐ ve bu anlayıŐa meyletmiŐlerdir. Farsça ve Azerbaycanca eserler yazılmıŐtır. Nesiminin divānı "Mukaddimetų'l-hakayik" adlı eseri mevcuttur.

Azerbaycan'da Hurufilik yayılmıŐ ve bir çok taraftarı, mųntesibi bulunmuŐtur. En bųyųk mųmessillerinden biri ve devamcısı, XIV asırda yaŐamıŐ ųnlų Azeri

³⁷ A.g.e. ss.408-411.

düşünürü, şairi Seyyid İmameddin Nesimi olmuştur. Düşünür hakkında yazılmış kaynak eserlerde ve makalelerde “zihniyet itibariyle İslâmi” diye ifadeler kullanılmıştır. Yani ilham kaynağı İslâmi düşünce tarzı olmuştur.³⁸

Anadolu’da Nesimi’nin Rafii adlı halifesi olmuştur. Rafiinin türk dilinde yazılmış “Beşaretnâme” ve “Gençnâme” mesnevileri mevcuttur. Nesimi devrin şeriat alimlerinin fetvasıyla İslâma aykırı tebliğat ve görüşleri yüzünden 1417’de idam edilmiştir. Gittikçe zayıflamakta olan Hurufilik sonralar Bektaşiler ve Mevleviler arasında kısmen yayılmış ve az da olsa faaliyetini sürdürmüştür.

Azerbaycan’ın ünlü tarihçi alimlerinden Ziya Bünyadov’un “Dinler, Tarikâtlar, Mezhepler” adlı ansiklopedik eserinde Hurufilik hakkında ilave olarak şunlara rastlamaktayız. Fadlullah Naimi kendini Allah’ın ve kainatın mahiyetini ve hakikatini kendi zatında tecessüm eden yeni peygamber ilan etmişti. Fadlullah’a göre tasavvufun da kaydettiği gibi, Allah’ın asıl mahiyeti gizli hazine (kenz-i mahfi) olup ilk tezahür ve tecessümü kelimeler şeklinde ilk illetten (illet-i üla) ibarettir. Nesimi bazı unsurlardan bahs etmektedir. Bu unsurlar Arap alfabesinin 28, Fars alfabesinin de 32 harfidir. Hurufiliğin itikadi düşüncelerini şu şekilde kaydetmemiz mümkündür. Hurufiler âlemin ebediyetine ve daima hareketına, Allahın insanın yüzünde tezahür ettiğine ve insanı farklı kıldığına inanırlar. İnsanın yüzünde Allah ve Fazl kelimelerinin yazıldığını söylüyorlar. Kur’an-i Kerim’deki fazl kelimesinden maksat Fadl Hurufi olduğuna inanırlar. Hurufiliğin esasını teşkil eden kitap, tarikâtın kurucusu olan Fadlullahın “Kebir” adlı eseridir. Eserin yarısı Farsça, yarısı da Astarabad lehçesiyledir. Adının “İskendername” olması muhtemel edilen “Arşname ve Muhabbetname”dir.

³⁸ Saadet Şihiyeva, Azerbaycan İlimler Akademisi Nizami Adına Edebiyat Enstüsü, İlimi araştırmalar dergisi, “Nurlan” neşriyatı, Bakü 2000, III -IV sayısı, s. 13

Türk dilinde en önemli eser Firişte oğlunun “Aşknamesi, Cavidan-i kebirin” tercümesidir. Onun “Ahiretname”, Mir Ali el-A’lanın “Üstüvaname” ve “Mahşername”, Rafii’nin “Gençnamesi”, Penahi’nin “Mesnevisi” gibi manzum eserler de zamanımıza kadar gelmiştir.³⁹

C- Suhreverdîye ve Zahidiye

Kurucusu Ebu Hafs Ömer Şihabeddin Suhreverdî’dir. Şeyh Abdulkahir Suhreverdî’nin kardeşinin oğludur. 1144’te (h.539) Azerbaycan’ın güneyinde Zencan’a ait Suhreverd köyünde doğmuştur. Amcası, büyük alim Ebu Necip Abdulkahir onu ilim tahsil etmesi için Bağdat’a göndermiştir. Şihabeddin Suhreverdî fakih, fazıl, vera sahibi, zahit, arif suffî şeyhliği ile dikkat çekmiştir. Bu bakımdandır ki, ona Şeyhu’l-şuyuh, Şeyhu’l-İslâm, Şeyhu’l-Irak adları verilmiştir. Abbasi halifesi tarafından komşu İslâm devletleriyle münasebetleri güçlendirmek için o, elçi olarak tayin edilmiştir. Şihabeddin Suhreverdî 1234’te (h.632) vefat etmiştir.

Şihabeddin Suhreverdî’nin tasavvuf ve tarikât esaslarını açıklayan bir çok eseri mevcuttur. İrşadu’l-müridin ve Mecdu’t-talibin, Akidetü erbabi’t-tüka, Buğyetü’l-beyan fi tefsiri’l-Kur’an, Avarifü’l-maarif fi beyan-i tarihi’l-kavm.

Mürşidi, amcası Ebu’n – Necib Suhreverdî’dir. bunun için bazı kaynaklar, tarikâtın piri olarak Ebu’n-Necibi kabul ederler. Suhreverdî, dinî ilimleri tahsil ettikten sonra tasavvufta derinleşti. Onun Avarifü’l-maarif adlı esere sadece Suhreverdîyede değil, bütün tarikâtlarda temel esas olarak okutulmuştur. Bu eseri Mekke’de yazarken karşılaştığı zorluklardan sonra tavaf etmeye başlar ve Cenab-ı Haktan yardım dilerdi Suhreverdî, devletlerarası elçiliklerde de bulunmuş, bu vecibe ile Bağdat hükümetinin

³⁹ Prof. Dr. Ziya Bunyadov, *Dinler, Tarikâtlar, Mezhepler*, “Azerbaycan” neşriyatı, Bakü 1997, ss. 258-259

temsilcisi olarak Konya'ya gelmiştir. Abdulkadir Geylani'nin görüşmelerinde kendisine "Sen Bağdat'ta meşhur olanların sonuncususun" dediği rivayet edilir.

Suhreverdî, tarikâtlardaki adâb ve erkâna âyet ve hadislerdeki işaretlerden hareketle delil ve mesned bulması açısından da önemli bir sufüdür. Suhreverdîye, Afganistan, Hindistan, Pakistan, İran ve Azerbaycan'da daha çok yayılmıştır. Anadolu'da yaygın değildir. tarikât pirinin fütüvvet teşkilatıyla olan münasebetleri daha sonra da sürdürülmüştür. Suhreverdîye genel hatlarıyla dinî esaslarını dışında bir yorum getirmeyen cezbe ve coşkunluğu dengede tutmaya çalışan bir tarikâttır. Tarikât hareket halinde kalbin de iştirakiyle "la ilahe illellah" zikrine devam etme esası üzerinde kurulmuştur. Kolları şunlardır: Bedriyye, Zeyniyye, Bahaiyye, Yafiiyye, Ahmediyye ve Necibiyye.

Ömer Suhreverdî, İsrakiyyenin ileri gelenlerinden Suhreverdî (ö. 587/1191) ile karşılaştırılmamalıdır.⁴⁰

Abdulkahir Suhreverdî'nin talebelerinden biri olan Kutbeddin Ebheri (ö.622/1225) aslen Samerkantlidir. Ancak uzun müddet Marağa'da (Şirvan bölgesinde bir yer) yaşamış, tahsilini Azerbaycan'da tamamlamıştır. Onun halifesi Rukneddin Kirmani de şeyhi ile Marağa'da yaşamış, daha sonra Tebriz'e yerleşerek faaliyetine devam etmiştir. Kutbeddin Ebheri'nin halifesi şeyh Rukneddin (ö.628/1230-1231) de Tebriz ve Marağa'da yaşamıştır. Şeyh Rukneddin'in halifelerinden üçü İslâm düşünce ve tasavvuf dünyasına tesir etmiş meşhur Azerbaycanlı sufilerdendir. Bunlardan biri Şihabeddin Suhreverdîyi Maktuldur. Düşünceleri sebebiyle 1193'te (h.589) Halep'te öldürülmüştür. Suhreverdîye tarikâtının kurucusu ile isim benzerliği olduğundan karıştırılmamak için ona "Maktul" (katledilmiş) denmiştir. Şeyh Rukneddin'in diğer halifesi Şemsi Tebrizi'dir

(ö.644/1246). Mevlana Celaledin Rumi (ö.672/1273) ile dostlukları olan, onu etkisi altına alan büyük sufüdür. Şeyh Rukneddin'in başka müridi, Tebrizli Şihabeddin'dir (ö.760/1358-1359). Şihabeddin'in halifesi Cemaleddin Şiraz'da doğmuş aslen Azerbaycanlı bir sufüdür. Şeyhinin emriyle Lenkeran (Azerbaycan'ın büyük şehirlerinden biri) taraflarına gelip ilk halveti tekkesini burada kurmuştur. Onun Lenkeran'da yetiştirdiği dört halifesi de Azerbaycanlıdır. Bunlar Şeyh Seyyid Muhammed el-Kesire, oğlu Şeyh Seyyid Ali, Şeyh Seyyid Abdulkasım ve Postnişinli Şeyh İbrahim Zahit'tir.

Zahidiyye tarikâtının kurucusu Zahit Gilani (615-700/1218-1301) Azerbaycan'ın Siyaverut köyünde doğmuş, seyr ü sülûk'unu tamamladıktan sonra Lenkeran'ın Şihakeran köyüne gelmiş, burada uzun müddet yaşayarak talebe yetiştirmiş ve burada vefat etmiştir. Zahit Gilani olarak bilinen bu zatın tam adı: Tacettin İbrahim b Ruşen Emir b. Şeyh Baydan (veya Bundar) el-Kürdi es-Sincanidir. "Zahid" lakabı olup şeyhi Cemaleddin (v.672 / 1273) tarafından verilmiştir. Yedi atadan şeyh olduğu ifade edilmekte, Gilan nahiyelerinden Siyavurdda doğduğu ve ilk tahsilini burada aldığı bilinmektedir. Gilan, İranın Kuzey cihetinde bir eyalet olup Hazar Denizi'nin Kuzey-batı sahili boyunca uzanmaktadır. Kuzeyinden Rusya hududu ve Karabağ eyaleti, batısından Azerbaycan'la, güney-batı ve güney cihetinden Zencan ve Kazvin'le, güney-doğu tarafından Mazenderan'la Kuzey-doğu tarafından Hazar Denizi'yle çevrilidir) Rivayete göre şeyhi Seyyid Cemaleddin, Gilana gelip yerleştiği zaman İbrahim'i hocaya giderken görmüş ve elini onun başına koyarak; "bizi Şeyh Şihabeddin (v.638/1240) Gilan'a bu masumu irşada gönderdi" demişti.

İbrahim buluş çağına gelince ilim tahsili için Şiraza gitmiş, orada ilim-i zahiri ikmal edince de tasavvufa meylederek Şihabüddin Suhreverdî (v.587/1191)

⁴⁰ Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikâtlar Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul- 1985, ss.298-299

halifelerinden meşhur Şair Sadi Şirazî (v.691/1792)'ye beyat etmişti. Fakat bil-ahere şeyhi Sadi, onu memleketine göndermiş ve orada mukim bulunan Cemaleddin Ezheri'ye intisap etmesini söylemişti. Bunun üzerine İbrahim, Şirazdan Gilan'a gitmiş Cemaleddin Ezheriye intisap ederek uzun yıllar ona hizmet etmiştir.

Esmâ-i Seba denilen "İla ilâhe illellah, Allah, Hu, Hakk, Hayy, Kayyum, Kahhar İsmi-i Şerifleriyle ilk defa zikir telkin eden zatın İbrahim Zahid Gilani olduğu söylenmektedir.

Zahidiye olarak bilinen tarikâtı, ölümünden sonra halifeleri vasıtasıyla Halvetiye ve Safeviye olarak devam etmiş, Safeviyeden Bayramiye, Bayramiye'den Celvetiyye gibi tarikâtlar kurulmuştur.⁴¹

İbrahim Zahid Gilani, Celvetiye tarikâtı silsilesinde on dokuzuncu sırada yer almaktadır.

Zahidiyye onun müntesiplerinin kurduğu Halvetiyye ve Safeviyye tarikâtları ile devam etmiştir.

Şeyh Zahid'in halifelerinin çoğu Azerbaycanlıdır. Bunlar Halvetiyye tarikâtının kurucusu Pir Ömer'in şeyhi ve amcası Ahi Muhammed Safieddin Erdebili, Şirvanlı Şeyh Ahi Yusuf ve Genceli Pir Hikmettir. Bunlardan Ahi Yusuf Tebriz'de faaliyet göstermiş, 1308-1309'larda (h.708) vefat etmiştir. Pir Hikmet ise Şamahılı (Şamahı Azerbaycan'ın en eski şehirlerinden biridir) olup, Gence ve Berde'de (Gence ve Berde de Azerbaycan'ın en eski şehirlerindedir) yetişmiş, sonra Tebriz'e gitmiş, tahsilini tamamlayarak memleketine dönmüş, Gence'de bir mescit ve tekke açarak ömrünün sonuna kadar orada yaşamıştır. 1335-1336 yıllarında (h.736) vefat etmiştir.

⁴¹ A.g.e.ss.154 - 156

D- Safeviye

Şeyh Zahit'ten sonra onun devamcıları tarafından Azerbaycan'da Halvetiyye ve Safeviyye tarikâtı kurulmuştur. Safeviye tarikâtı Azerbaycan'ın güney ve doğu, Anadolu'nun da doğu tarafında faaliyet gösterirken, Halvetiyye Azerbaycan'ın Kuzey (Şirvan bölgesi)ve Anadolu'nun çeşitli yerlerine yayılmıştır.

Safeviyye tarikâtının kurucusu, İshak b. Cebraîl Safiyyüddin Erdebilîdir. O, 1252 yılında (h.650) Erdebil'in Kelhuran köyünde doğmuştur. İmam Musa Kazım neslinden olmakla Hz.Ali soyundandır. Dinî tahsilini Erdebil ve Şiraz'da devam etmiştir. Şiraz'da Şeyh Rukneddin Beyzavi ve Emir Abdullah gibi suffilerin sohbetlerinde bulunmuştur. Emir Abdullah'ın isteği ile Lenkeran'a gelerek Şeyh İbrahim Zahid'e bağlanmıştır. Burada Tasavvufî tahsilini tamamladıktan sonra Şeyhi tarafından Marağa taraflarına gönderilmiştir. Burada karşılaştığı Kalenderi (Batini) tarikâtı temsilcileriyle sohbet ederek onların itikatlarını düzeltmiştir.

Safiyyüddin, şeyhinin vefatına kadar onun yanında 25 yıl kalmış, şeyhi vefat ettikten sonra onun kızı Bibi Fatma ile evlenerek maddi ve manevi varisi olmuştur. Uzun ve bereketli irşat dönemi yaşamıştır. Elhani hükümdarlarından Olcaytu Hüdabende ve Ebu Saîd Bahadır Han, Elhanlı beylerinden Emir Çoban, vezir ve tarihçi Reşideddin onun müntesipleri arasında idi.

Şeyh Safiyyüddin 35 yıl irşat faaliyetinden sonra 85 yaşında iken 1334 yılında (h.735) Erdebil'de vefat etmiş ve burada defnedilmiştir. Yerine, irşat faaliyetine oğlu Şeyh Sadreddin geçmiştir. Ondan sonra Safevi tarikâtı silsilesinde Şeyh Safiyyüddin'in neslinden gelen şu şeyhlerin adları yer alır.

- 1.Şeyh Safiyyüddin Erdebili (ö.735/1334).
- 2.Sadreddin Erdebili (ö794/1392).
- 3.Alaeddin Ali (Hoca Ali) (ö833/1429).

- 4.Şeyh İbrahim (ö.851/1447).
- 5.Şeyh Cüneyd (ö.864/1460).
- 6.Şeyh Haydar (ö.893/1488).
- 7.Şah İsmail (1487-1524).

Safevi ailesinden Safiyyüddin, Sadreddin, Hoca Ali ve İbrahim Sünnî idi. Şeyh Cüneyt'ten itibaren Safeviyye tarikâtı batini-siyasi bir anlayışı benimsedi. Şeyh Haydar da aynı yolu izleyerek bu anlayışı Şah İsmail'e ulaştırmıştır.

E- Halvetiye

Halvetiyye tarikâtının piri aslen Şirvanlı Siraceddin Ömer'dir. Soyü Şirvan'ın meşhur şeyh ailelerinden olduğu için "şeyhzadeler" diye adlandırılmıştır. Pir Ömer'in halifelerinden biri Şeyh Seyfeddin Heri'de doğmuş, Bağdat ve Tebriz'de yaşamış, 1410-1411'de (h.813) vefat etmiştir. Kabri Halvetiler kabristanlığındadır. Ebu Yezit Pürani de Azerbaycanlıdır. Püran'da doğmuş ve orada tahsilini tamamlamıştır. Pir Ömer'in halifelerindendir. Abdurrahman Cami onunla görüşmüş ve onun yüksek vasıflara sahip bir veli olduğunu söylemiştir. Ebu Yezit Pürani 1458'de Püran'da vefat etmiştir.

Şeyh Seyfeddin'in (bazı kaynaklarda Pir Ömer'in) halifesi Zaireddin Halveti Maveraünnehrlidir. Ancak Azerbaycan'da yetişmiş ve Herat tarafında Halvetiyye tarikâtının yayılmasına hizmet etmiş ve 1398'de (h.800) Heri'de vefat etmiştir.

Halvetiyye tarikâtının Azerbaycan topraklarında bir çok pirleri ve müntesipleri olmuştur. Onlardan bazılarının isimlerini şu şekilde kaydedebiliriz. Şeyh Ali Mirem, onun halifelerinden Emri Rabbani (h.848/1444), Şeyh İzzeddin (h.828/1424-1425) (bu da Şeyh Ahi Miremin müntesiplerindendir). Şeyh İzzeddin'in halifelerinden Şeyh Ömer Şirvanî (h.831/1427-1428), Şeyh İbrahim Gubadi (h.850/1446-1447) (Şeyh İzzeddin'in müntesiplerindendir), Şeyh Sadreddin Hiyavi (h.860/1455-1456), Pir İlyas (h.837/1433-1434). Bunlar Azerbaycan'ın muhtelif yerlerinde, özellikle Şirvan,

Marağa, Tebriz bölgelerinde doğmuş ve insanlara İslâm'ın nurunu tebliğ etmeğe çalışmışlardır.

Halvetiyye tarikâtının Azerbaycan topraklarındaki en önemli parlak simâlarından biri Seyyid Yahya olmuştur.⁴² Onun Bakü'de başlattığı irfan dersleri kısa bir zamanda civar bölgelere ve dünyanın bir çok ülkelerine yayılmıştır. Seyyid Yahya'nın etrafında toplanmış sufilerin sayısının yirmi bine ulaştığı, onlardan üç yüz atmışına hilafet verdiği kayıtlarda yer almaktadır. Seyyid Yahya 1463-1464'te Bakü'de vefat etmiş ve defn edilmiştir. Seyyid Yahya'nın halifelerinden Dede Ömer Tebriz'de, Muhammed Bahaeddin Erzincan'da, Habib Karamani Konya'da, Alaeddin Edirne ve Bursa'da, Ahmed Sünneti Kastamonu'da, kendi oğlu Nasrullah Kırım'da, Yusuf Ziyaeddin Şamahı'da, Şükrullah Efendi Bakü'de Halvetiyye tarikâtını tebliğ etmişlerdir.

Seyyit Yahya Şirvani hakkında Azerbaycan Sovyet Ansiklopediyası'nda şu bilgi ve ilavelere de raslamaktayız. Tam adı Seyyit Yahya Celaeddin el-Bakuvî el-Şirvani'dir. Tahmini olarak 1410'da Azerbaycan'ın Şamahı bölgesinde doğmuş ve 1462'de Bakü'de vefat etmiş, mezarı da Bakü'dedir. Azerbaycan'da yaşamış bu ünlü mütefekkir, düşünür ilahiyatçı ve filozof bir müddet Şamahı'da, sonra Bakü'de, Şirvanşahlar devletinin şahı I Halilullah'ın sarayında yaşamıştır. Filozof ve alim gibi Yakın ve Orta Doğu'da tanınmıştır. Seyyit Yahya el-Bakuvînin Bakü'de teşkil ettiği âli ilahiyat felsefe okulunun Berde, Tebriz ve s. şehirlerde şubeleri olmuştur. Onun rehberlik ettiği tarikat, şialığın Safevi'ler tarafından devlet dini gibi kabul edilmesine karşı çalışmıştır.

⁴² Seyyid Yahya Şirvanî Bakuvî (?-1463). Seyyid Yahya Bahaeddin oğlu Şirvanî Bakuvî filozof, ilahiyatçı ve büyük sufidir. O, Şamahı şehrinde doğmuştur. Orada devrinin tanınmış alimlerinden Sadreddin Halvetinin yanında tahsil almıştır. Yakın ve Orta Doğu ülkelerinde bir çok talebeleri ve devamcıları olmuştur. Ahmet Taşköprüzade (1495-1561) bunların on bine kadar olduğunu ve bunların civar memleketlere yayıldığını kaydeder

Seyyid Yahya Şirvanî Bakuvî bir çok eser ortaya koymuştur. "Hakikat Arayanların Sırları" (Esraru'l-taibiin), "Sırların Şifası" (Şifau'l-esrar), "Vahyin Sırları" (Esraru'l-vahiy), "Kalplerin Keşfi" (Keşfu'l-kulub), "İlmin Beyanı" (Beyanu'l-ilm). Tasavvufa dair "Sırların Şifası" eserini Azerbaycan dilinde yazmıştır. Eserlerinin çoğu İstanbul, Nuri Osmaniye kütüphanesinde

Azerbaycan, Fars ve Arap dillerinde yazan Seyyit Yahya Bakuvî'nin özellikle ontolojiya, etika ve batınlık mevzularına dair 18 eseri kalmıştır. En önemli eserleri “Şerh-i Gülşeni Raz” (Sırlar Gülşenin Şerhi), “Esrar-ı et-talibin” (Hakikat arayanların sırrı) ve s. Seyyit Yahya Bakuvî Şirvanşahlar sarayında (Bakü'de) defnedilmiştir.⁴³

Profesör Zakir Memmedov da Seyyit Yahya Şirvani hakkında şunları kaydedmektedir: Seyyit Yahya Bahaeddin oğlu Şirvani Bakuvî, filozof, ilahiyatçı ve sūfi bir alimdir. O, Şamahı şehrinde doğmuş, orada zamanın tanınmış alimlerinden Sadreddin Halveti'nin yanında tahsil almıştır. Gençliğinde Bakü'ye gelen Seyyit Yahya Şirvani kendini ciddi tahsil hayatına vermiş ve ilim tahsil etmiştir. Onun hakkında “faziletleri, güzel karakter ve davranışıyla meşhur olan alim” denilmiştir. Etrafına 10 bine kadar adam ve sevenleri toplanmıştır. Davamcı ve sevenleri onun teşvikiyle İslam'ı ve bu yolun ilkelerini Yakın ve Orta Doğu ülkelerinde de yaymışlardır.

Seyyit Yahya Şirvani ve onun taraftarları şialığın Safevi'ler tarafından devlet dini gibi kabul edilmesine ve zorla tebliğ edilmesine karşı da mücadile etmişler. Seyyit Yahya Şirvani el-Bakuvî'nin bu eserlerini kaydedebiliriz. “Hakikat arayanların sırları” (Esrar-ı et-talibin), “Sırların Şifası” (Şifa el-esar), “Vahyin Sırları” (Esrar-ı el-vahiy), “Üreklerin Keşfi” (Keşf'ül-Kulub), “İlmin Beyanı” (Beyan'ul İlm) ve s.

24 fasıldan ibaret olan “Hakikat Arayanların Sırları” kitabı daha ünlüdür. Eserde etika ve tasavvufi mevzular öncelikler yer almaktadır. İnsan maneviyatının saflığına, temizliğine çalışmak, tekebbürlülük, kin, haset, şöhretperestlik, yalan ve kıybet gibi insanlık düşmanı duygulardan uzak olmayı telkin ve tebliğ etmektedir. O, mutlak varlıktan bir ışığın meydana geldiği ve tüm mevcudatın bu ışıktan merhale merhale vücuda geldiğini söylemektedir.⁴⁴

⁴³ Seyyitzade A. A, “Seyyit Yahya Şirvani” maddesi, “Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi” c. I, s. 576, Bakü 1976.

⁴⁴ Prof. Dr. Zakir Memmedov, “Orta Asır Azerbaycan Filozofları ve Mütefekkirleri”, Azerbaycan Devlet Neşriyyatı, Bakü 1986, ss. 48-49.

Seyyit Yahya Şirvani el-Bakuvî hakkında “Yeni Rahber Ansiklopedisi”nde de bunları görmekteyiz: Seyyit Yahya Şirvani el-Bakuvî evliyanın büyüklerinden ve Nakşbendiyye tarikatının Halvetiyye kolunun önde gelenlerinden sayılır. İsmi Yahya, babasının adı ise Bahaeddin’dir. Hz. Peygamber’in (s.a.v) soyundan olup, seyyittir. Şirvanlı ve Bakü’lü olduğu için Şirvânî ve Bakûvî diye meşhur olmuştur. Doğum tarihi kesin olarak belli değildir. Şirvanın Şamahı şehrinde doğmuş, 1464 (h. 849) senesinde Bakü’de vefat etmiştir.

Küçük yaşlarından itibaren Sadreddin Halveti’nin ilm meclislerinde ve sohbetlerinde bulunmuştur. Kısa zamanda ilim ve tasavvuf yolunda yüksek dereceler katetmiştir. Hanefi mezhebi fıkıh alimi Sadreddini Hamevi’nin kızıyla evlenip, damadı olmuştur. Hocası kayınbabası Sadreddin Hamevi Halveti’nin vefatından sonra Bakü’ye giderek oraya yerleşmiştir. Orada ilim öğretip, talebeler yetiştirmiştir. Kısa zamanda yetiştirdiği binlerce talebenin pek çoğu yüksek ilim ve manevi derecelere yükselmiştir. Talebe ve müritlerine icazet vererek İslam’ı ve bu yolun inceliklerini öğretmek için civar bölge ve ülkelere göndermiştir. Talebe ve müritlerinden en önde geleni ve daha sonra da halifesi (kendinden sonra görevlendirdiği şahıs) Ömer Ruşenî olmuştur. Seyyit Yahya Cemaleddin el-Şirvanî el-Bakuvî 1464 (h.849) senesinde Bakü’de vefat etmiştir.^{45*}

⁴⁵ Komisyon, “Seyyit Yahya Şirvani” maddesi, “Yeni Rahber Ansiklopedisi”, c. XVII, s.372, İstanbul 1994

* Seyyit Yahya Şirvani Azerbaycan’ın büyük bir hissesini kapsayan Şirvan bölgesinde, Şirvanşahlar Devletinin hakimiyeti zamanında (tahminen VI-XVI y. y) yaşamıştır. Bilindiği üzere Seyyit Yahya Şirvani Şamahı’da doğmuştur. Şamahı ilk önce Şirvanşahlar Devletinin merkezi ve başkenti olmuştur. Çok deprem olması sebebiyle merkez ve başkent Bakü’ye taşınmıştır. Şirvanşahlar Devletinin hakimi I Halilullah (tahminen XV y.yıllar) zamanında Seyyit Yahya Şirvani Bakü’ye gelmiştir. Şirvanşahlar Devletinin merkezi Şirvanşahlar sarayı büyük ve kapsamlı bir külliye ibaret olmuştur. Şu anda Bakü’de tarihi abide ve eser olarak korunmaktadır. Şirvanşahlar sarayı ve külliyesi UNESCO tarafından maliyeleştirilerek büyük çapta tamir edilmektedir.

Saray, divanhanadan (divanhananın merkezinde şahın odası, bazı mahkemeler buradan izleniyormuş, kitap odaları ve önemli belge ve senetlerin korunduğu oda (bu belge ve senetler Rus hakimiyeti zamanında götürülmüştür) resmi konukların, büyük elçilerinin, devlet erkanının kabul edildiği yerdin. Divanhananın içinde 3 metreden 15 metre kadar derinliğinde 7 kuyu var (sovyet döneminde araştırmacılar bunların bir manada buz dolabı, erzak deposu işlevi gördüğünü kaydetmişler.) genellikle sarayın her tarafı ve özellikle de bu bölüm mükemmel şekilde süslenmiş, muhtelif tasvirî sanatlarla tezyin edilmiştir. Kufi harflerden istifade edilmiş, Kur’an-i Kerim’den ayetler yazılmıştır. Bazı bölgelerde Hz. Ali sevgisi kendini daha çok göstermiş ve işlenmiş sanatta da yüze çıkmıştır.) I Pyotr (deli Petro)

Sûfizm cereyanları XI-XIII y.yılda Yakın ve Orta Doğu ülkelerinde olduğu gibi Azerbaycan'da da hem felsefi-ilmî fikrin, hem de insanların yaşamında çok önemli bir yer tutmuştur. XI-XIII y.yılda Azerbaycan'ın sûfi şeyhlerinin ünlü ribat ve zaviyeleri olmuştur. Örneğin, İbn el-Fuvedi sûfi düşünür Ebulfez Ebu'l Amid İbn Mehemmet Ulmevi hakkında şunları kaydetmektedir. "Urmiya'da onun güzel zaviyesi vardı. Orada hem gelenler, hem gidenler, hem kalanlar, hem de seyahata çıkanlar hizmet ediyorlardı."

Halvetiyye tarikâtının kurucusu olan Şeyh Ömer Halvetinin halifesi ve bu tarikâtın ikinci piri sayılan, yukarıda da kaydedildiği üzere, Şeyh Seyyid Yahya Şirvanîdir. Halvetilik bu zat ile dünyanın her tarafına ve özellikle de Azerbaycan topraklarına yayılmıştır. Halvetilik, Azerbaycan'da en çok yaygın olan ve XIV-XV asırlardan bu tarafa varlığını koruyan iki üç büyük tarikâttendir. Tarikâtın piri Şeyh Ömer'in tam adı şu şekilde geçmektedir. Şeyh Ebu Abdullah Siraceddin Ömer ibnu's-Şeyh Ekmeleddin Ehci'dir. Şeyh Ömer Ehcan'da doğmuştur. Tarikâtta halvet ve gizli zikir esas alındığından bu isimle tanınmıştır. Tarikâtın bu şekilde isimlendirilmesinin başka bir sebebi de şudur: Şeyh Ömer müritleriyle bir gün irşat ve tebliğ için Herat bölgesine gider ve orada müritlerinden habersiz تنها bir mahallede bulunan içi boş büyük bir çınarın içine girerek gizlice burada halvete girer. Müritleri onu çınarın

Bakü'nü işgal ettiğinde işgalin ifadesi olarak sarayın gümbazlarını dağıttırıştır. Tüm resmi işlerin merkezinden icra olunduğu saray 52 odadan ibarettir. 4 kattan ibaret bu binada bir manada gizli kamera görevini icra eden ses oyukları mevcuttur. Her katta konuşulanlar belli bir merkezde işitilmektedir.

Seyyit Yahya Şirvani e-Bakuvî'nin külliyesinden (bu bölümde Seyyit Yahya Şirvani'nin türbesi, ziyaretgahı mevcuttur. Türbenin hemen yanında bir mescit olduğu kaydedilmektedir. Bu mescit 1918-1920 yıllarında Azerbaycan'da Sovyet Hakimiyeti kurulduğu dönemde Ermeniler tarafından darmadağın edildiği zikredilmektedir. Şu anda sadece mescidi ayakta tutan 4 sütundan çok küçük bölümler kalmıştır. Dikkatle incelendiği zaman küçük bir mescit olduğu anlaşılmaktadır.), camiden (bu cami saray ehline ait olduğu bildirilmektedir. Şah ve şah ailesine, diğer saray erkanına ve kadınlara ait olan 3 giriş bölümü vardır. Mescitte kadınlar için yan tarafta ayrı bir bölüm, kufi harflerle çok güzel süslemeler, ses düzenini sağlamak için çok küçük delikler, mihrap ve mihrabın yan, üst tarafında inzivaya çekilmek (kendi duygu, his ve düşünceleriyle başbaşa kalmak) için çok küçük bir oda ve girişte ayakkabıları koymak için özel hazırlanmış yerler vardır.)

Şah ailesinin defnedildiği mezalıktan (bu da Sovyet araştırmacıları tarafından hepsi yoklanmış, buradan kadın ve kızlara ait gerdanlık, küpe ve diğer süs eşyaları çıkarılmış ve korunmakta olduğu

kovuğunda bulurlar. Bu sebeple tarikât bu şekilde isimlendirilmiştir. Şeyh Ömer Halveti 1397 yılında Herat'ta vefat etmiştir.

Tarikâtın ikinci piri sayılan Şeyh Seyyid Yahya Şirvanî Azerbaycan'ın Şirvan bölgesinin merkezi sayılan Şamahı'da doğmuş, Sadreddin Hiyaviye damat olmuştur. Bakü'ye gelerek ömrünün sonuna kadar burada irşatlarına devam etmiştir. Şeyhi, Şeyh Ömer'in kurduğu Halvetiliği yaymak için İslâm dünyasının her tarafına halifeler göndermek suretiyle tarikâtı geliştirmiştir. Bu sebeple Halvetilik kırk kadar kola ayrılmıştır. Halveti dergahlarında okunan "Vird-i settar"ı bu zat yazmıştır. Seyyid Yahya Şirvanî'nin en çok tanınan eseri "Esrar-ı talibîn" adlı risalesidir. Bu eser Halvetilerce pek makbuldür. Bunlardan başka Şeyh Yahya Şirvanî on bir eser daha yazmıştır. Şeyh Seyyid Yahya Şirvanî'nin yukarıda zikredilenin aksine 1429 yılında Bakü'de vefat ettiğini kaydedenler de mevcuttur. Halefleri bu zatlardır.

1.Şeyh Dede Ömer Ruşeni.

2.Ali Alaeddin.

3.Pir Şükrü'l-Ensari.

4.Habib Karamani.

5.Mehmet Bahaeddin Erzincani.

Tarikâtın kurucusu, Şeyh Ömer de dahil halifelerinin hepsi Türk asıllıdır. Seyyid Yahya Şirvanî'nin yerine Halife olarak Mehmet Bahaeddin Erzincani geçmiştir. Azerbaycan'da Sünnî ve Şii mezheplerin varlığını da nazara alarak değerlendirdiğimiz zaman Halvetilik Sünnî bir tarikât olmakla beraber Tarikât-ı Aleviyyeye bağlıdır. Bilindiği gibi Halvetiyye tarikâtının bir çok kolları mevcuttur. Sünni

bildirilmektedir.) ve saray ehline mahsus, son derece İslam'i ve milli adet ananelere uygun yapılmış büyük bir hamamdan ibarettir.

tarikâtlar içerisinde en çok şubesi olan Halvetiliktir. Halvetiliğin şubeleri şunlardır. Sünbülüyye, Şabaniyye, Cemaliyye, Ahmediyye, Mürdaşiiyye, Şemsiyye, Bahşiiyye, Asaliyye, Sezaiyye, Salibiyye, Sinaniyye, Uşakiyye, Remazaniyye, Cerahiyye, Mısıriyye, Buhuriyye, Karabaşiiyye, Nasuhiyye, Çerkeşiiyye, Bekriyye, Hanefiyye, Semaniyye, Derderiyye, Ezheriyye, Ticaniyye, Saviyye, Kemaliyye, Halvetiyye (bu halveti şubesini Şeyh Hasan Halveti kurmuştur. Piri İbrahim Gülşenidir. Gülşeniyyenin bir koludur.), Muslihiyye, Cahdiyye, Asaliyye, Cihangiyye, Rufaiyye, Sivasiyye gibi.

Vefatından 50 yıl sonra Afrika, Anadolu, Balkan ve bütün Kafkas bölgelerinde Halvetiyye tarikâtı geniş bir şekilde yayılmıştır.

F- Gülşeniye

İbrahim b. Muhammed Gülşeni (ö.1534) Halvetiyye tarikâtına bağlı Gülşeniyye kolunun kurucusu ve şeyhidir. Diyarbakır'da doğmuştur. Babası Şeyh Muhammed'in nesebi Oğuz Ata'ya kadar uzanmaktadır. İbrahim b. Muhammed ilk tahsilini amcası Şeyh Seyyid Ali'den almıştır. Devam ettirmek için Tebriz'e, Maveraünnehir'e gitmiştir. Burada çok izzet ü ikram ve ihtiramla karşılanmıştır. Tebriz'e davet esnasında, Halvetilerin ikinci pir saydıkları Seyyid Yahya Şirvanî Bakuvî'nin meşhur halifesi Dede Ömer Ruşeniyle görüştüktan sonra İbrahim b. Muhammed'de farklı bir değişiklik meydana gelir. Bu kalbi alakadan ve bunun inkişafı neticesinde Dede Ömer Ruşeniden halifelik alarak onun tarikâtını tebliğe başlamıştır. Bir münasebetle İbrahim b. Muhammed şeyhi Ruşeniden Gülşeni lakabını almıştır. Bu lakapla da Halvetiliğin Gülşeniyye kolu adı altında yayılmıştır. H.940, 9 Şevvalda (m.1534) İbrahim Gülşeni vefat etmiştir. Gülşeniyye tarikâtını devam ettirenler, oğlu Şeyh Ahmet Hayaliden (ö.1569) sonra, Hasan Zarifi (ö.1576), Sadik Ali (ö.1554), Âşık Musa (ö.1567)

olmuştur. Bunlar Gülşeniyye tarikâtında irşat vazifesiyle görevlendirilmiş halifelerdendir.

Şeyh İbrahim Gülşani ve Gülşeniyye tarikâtı hakkında Reşat Öngören'in "Osmanlılarda Tasavvuf" adlı eserinde bunlarla karşılaşmaktayız.

Diyarbakırlı olduğu bildirilen İbrahim Gülşenin tam adı, İbrahim b. Muhammed b. Hacı İbrahim b. Şeyh Şibabeddin b. Aydoğmuştur. Bazı kaynaklarda onun Azerbaycan'da dünyaya geldiği de kaydedilmektedir. Bu durumda şeyhin aslen Diyarbakırlı olmakla birlikte Azerbaycan'da dünyaya geldiği düşünülmektedir. Şeyh Gülşani basanını küçük yaşta kaybettiği için amcası Seiyyid Ali'nin terbiyesinde büyümüştür. On dört yaşlarına geldiğinde Tebrize gidip dede Ömer Ruşani ile buluştu. Burada uzun süre ilmi zahir ile ilm-i batın tahsilini birlikte yürüterek Ruşeni'nin yanında sulukünü ikmal etti. Şeyh Ruşani vefatı yaklaştığında irşad seccadesini kendisine teslim etmiştir. "Gülşani" mahlası bizzat şeyhi tarafından konulmuştur. Önceleri "Heybeti" mahlasının kullandığı rivayet edilmektedir.

İbrahim Gülşani bir müddet Tebrizde faaliyet gösterdikten sonra, XVI. asrın başlarında Kızılbaş fitnesinin zuhuru üzerine, Kahire'ye gitmek niyetiyle yola çıkmış, Diyarbakır üzerinden gitmekte iken, burada Kara Mescid adlı bir yere yerleşerek epey bir müddet burada faaliyet göstermiştir.

Gülşeni ile birlikte Tebriz'den yola çıkmış olan oğlu Ahmed Hayali'nin bir ara yolda babasından ayrıldıktan sonra Hasankeyf şehrine geldiğinde şeyhin elli kadar dervişiyile buluştuğunu söylemesi Gülşeniye o bölgede daha önceden mürid olmuş pek çok kimsenin bulunduğunu görmekteyiz.

Diyarbakır'da Şeyh Gülşeni'ye halkın çok fazla rağbet gösterdiği ve sevildiği görülmektedir. Pek çok insanın hatta gayr-i mümin kimselerin bile iman ederek Gülşeni'ye intisap ettiği rivayet edilmektedir.⁴⁶

İbrahim Gülşeni'nin bulunduğu devir ve bölge oldukça karışık bir devir ve huzursuz bir mıntıka idi. Erdebil hanedanına mensup şiilerin ortaya çıkması üzerine, bayındır beylerinin mücevherat ve mallarını zaviyesinde koruduğu iddia edilerek, kendisine zulüm ve işgence yapılması için hedef kabul edildi ise de, çevresinin duruma zamanında vakıf ve hakim olması dolayısı ile bu felaketten memleketini terk etmek suretiyle kurtulmuş oldu.

Gülşeni bir Sünni şeyhi olduğu için Şiiler kendisi için iyi niyetli bulunmuyorlardı. Aslı olmayan bu iftirada bunun için ortaya atılmıştı. İbrahim Gülşenin Tebriz'i terk etmesi de temin edilmiş ve düşmanları bir dereceye kadar emellerine muvaffak olmuş oldular.

Erdebil Şiilerinin hedefi, İbrahim Gülşeni (K.S) nin hayatını ortadan kaldırmaktı. Onların bu menfur niyet ve planlarını anladıktan sonra Şeyh İbrahim Gülşeni oğlu Ahmed Hayali ile birlikte Diyarbakır'a hicret etmişler. Oradan şehrin hakimi Amir bey ile kardeşi Hayıtmaz beylerden çok saygı ve iltifat görmüşler. Fakat burada da fazla kalmayarak Alaudevlenin yanına, "ruha" ya, buradan da Kudüs yolu ile Mısıra ulaşmışlardır.⁴⁷

Diyarbakır'a geldiğinde, Diyarbakır'da ticaretle meşgul olduğu bildirilen Hacı Ali Efendi (Sadık Ali Efendi veya Sadık Efendi ö. 961/1553-54) henüz genç yaşında iken Şeyhin müritleri arasına katıldı. Ali Efendi Şeyhiyle birlikte birçok erbain ve

⁴⁶ Reşat Öngören, "Osmanlılarda Tasavvuf" İz Yayıncılık, İstanbul 2000, ss. 99-100

⁴⁷ Rahmi Serin, "İslâm Tasavvufunda Halvetilik ve Halvetiler" Petek Yayınları, İstanbul 1984, s. 94

halvetlere girerek burada sülukunu tamamladı. Gülşeni Diyarbakırdan ayrılıp Halep'e giderken Yerine Ali Efendiyi bıraktı. Daha önceden Kara Amid'de faaliyet göstermekte olan halifesi Bünyat Halifenin ise şeyhle birlikte Mısıra gittiği ve orada uzun müddet kaldıktan sonra tekrar Kara Amid'e döndüğü rivayet edilmektedir. Ali Efendinin babası da Diyarbakır'a geldiğinde Şeyh Gülşeni'yi ziyaret etmiş ve kendisinden çok etkilenmiştir. Daha sonra oğlu Şeyh Gülşeni'nin halifesi olarak Diyarbakır Gülşeni Zaviyesinde posta oturunca bütün mal ve mülkünü adı geçen zaviyeye vakfetmiş ve kendisi de oğluna biat etmiştir.

Şeyh İbrahim Gülşani Kahire'ye giderek irşad faaliyetine başlamış ve etrafına büyük bir kalabalık toplanmıştır. Yavuz Sultan Selim Mısır'ı fethettiğinde Şeyh Gülşeni'yi ziyaret ederek bir ihtiyacı olup olmadığını sormuştu. Gülşeni'de Müeyyediye Camii yanında bulunan boş arazinin kendilerine bağışlanarak dervişlerine mesken yapılmasını talep etmiştir. Bunun üzerine Yavuz Sultan Selim, oraya bir hankah yapılmasını emretmiş, 926 (1519/20) senesinde inşasına başlanan hankah 931'de (1524-25) bitirilmiştir.

Şeyh İbrahim Gülşeni hakkında çıkan bazı iddialar sonucunda Mısır'dan İstanbul'a gönderilmiştir. "Kanuni, Gülşeni (K.S) hakkında ortaya atılan iddiaların (esasen, Mısıra vali olarak atanan İbrahim Paşa tarafından) hased ve kıskançlığa dayandığını anlamakta gecikmemiş ve kapıcı başı Rüstem ağa ile huzuruna kabul eylediği İbrahim Gülşeni (K.S)ye son derece hürmet gösterip iltifatta bulunarak, o sırada 104 yaşında bulunan ve gözü tamamen kapanmış olan şeyhi, Kehhalbaşı'nın bakım ve ihtimamına emanet etmiştir. Devrin göz hekimlerine, şeyh İbrahim'in

gözünü tedavi etmeleri için ferman buyurmuştur. Bu tedavi sonunda Gülşeni (K.S)nin görmeye başladığı bildirilmektedir.⁴⁸

İstanbul'da bulunduğu sırada devlet ricâlinden ve medrese çevrelerinden pek çok ileri gelen zevatı, etkili sohbetleriyle tarikâtına bağlanmıştır. Ayrıca Şeyhin telkin gücü ve büyük nüfuzu, Gülşeniliği XVI asrın şairlerinin de en çok iltifat ettikleri bir tarikât haline getirmiştir. Şeyh Gülşeni İstanbul'da uzun müddet kaldıktan sonra padişahla görüşebilmiş ve hakkında ileri sürülen iddiaların yanlış olduğu anlaşılmıştır.

Şeyh Gülşeni'yi ülema, ümera ve halkın yanı sıra İstanbul meşayihini de ziyaret etmiş, özellikle Halvetiyye şeyhleriyle Gülşeni ayrı ayrı sohbette bulunmuştur. Ramazan Halife, Sünbül Efendi'nin postuna oturmuş olan Merkez Efendi, Divane Şüca Halife bunlardan bazılarıdır. Şeyh Gülşeni Ramazan Efendi için "Merd-i Kâmilidir" dermiş. Merkez Efendi ise görüşmeleri sırasında Sünbül Efendi'den bahsederek "Hayatta iken sizi Mısırda ziyaret etmişlerdi. Size çok fazla sevgisi vardı" deyince Gülşeni "Sünbül Efendi Şeyh-i ba-ilim idi" ifadesini kullanmış. Deli şüca için ise "meczub-i ba-şevk" tabirini kullanırmış.

Şeyh Gülşeni her kesimden insanın katıldığı topluluğa yaptığı veda konuşmasından sonra kendisine o kadar çok kimse intisap etmek istemiştir ki, her birine teker teker zikir telkini mümkün olamadığından şeyh, "içinizden birisi öne çıksın, diğerleri de birbirlerine vasıta etsin" diyerek cemaate hep birlikte el vermiştir. Daha sonra cemaat hep birlikte Şeyhi mısırda uğurlamıştır. Şeyh Gülşeni divane Şüca ile birlikte çarşıda dolaşarak halkla ve daha sonra da meşayihle vedalaşmış ve bu esnada Ramazan Efendiye kemerini, Merkez Efendiye de gömleğini vermiştir. Merkez Efendi de kendi gömlek ve esasını ona hediye ettiği nakl olunmaktadır.

⁴⁸ Rahmi Serin, *İslâm Tasavvufunda Halvetilik ve Halvetiler*, ss. 95-96

Mısır'a döndükten sonra yaklaşık beş sene daha yaşayan İbrahim Gülşeni 940 (1533-34) senesinde 114 yaşında vefat etmiş ve "Mate Kutbüzzaman İbrahim" (zamanın kutbu İbrahim göçtü) cümlesi vefatına tarih düşürülmüştür. Bu da ebced hesabıyla 940 yılına, 114 yaşa tekabül eder. Arapça, Farsça ve Türkçe kaleme aldığı eserlerinden en meşhuru, mesnevi tarzında yazdığı kırk bin beyitlik Farsça Ma'nevi'sidir. Şeyh İbrahim Gülşeni İstanbul'dan ayrılırken halife olarak buraya Şeyh Hasan Zarifi'yi (ö.977/1569-70) bırakmıştır. ⁴⁹

Kendisinden sonra yerine oğlu Şeyh Ahmed Hayalî postnişin olmuş ve irşad hizmetine devam etmiştir. Onun da vefatı h. 977'dir. hayatında kendilerine irşad hizmeti gördürdüğü Hasan Zarifi, Sadık Ali ve Âşık Musa gibi halifeleri ile kendine has olarak geliştirdiği yeni Halvetîlik mesleğini İslâm âleminin her tarafına yaymıştır. Gülşeniye tarikâtı daha sonra iki ana kola, 1.Sezâiyye 2.Haletiyye, ayrılmıştır. ⁵⁰ Şeyh İbrahim Gülşeni'nin eserleri hakkında ilave olarak bunları kaydedebiliriz. Mesneviye nazire, aynı zamanda bir cevap niteliği taşıyan ve kırk günde kırkbin beyt nazm ettiği rivayet edilen "Manevi" isimli eseri meşhurdur. Süleymaniye Kütüphanesinde tespit edilen eserleri de şunlardır:

1. Tabakatu Gülşenî fi Tahkiki Ebyati'l Mesnevî (Es'at Ef. nr. 3543/18)
2. Behcetü'l-Ebrâr ve lemeatü'l-Esrar (Bağdatlı Vehbi Ef. nr. 705)
3. Dibace-i Manevî, (Şehid Ali paşa, nr. 1390/6)
4. Gazeliyât-ı Gülşeni (Halet Ef. nr. 272/2)
5. Nefise-i Uhreviyye (İbrahim Ef. nr.334)

⁴⁹ Reşat Öngören, *Osmanlılarda Tasavvuf* İz Yayıncılık İstanbul 1984 ss. 101-104

⁵⁰ Rahmi Serin, *İslâm Tasavvufunda Halvetilik ve Halvetiler*, Petek yayınları İstanbul 1984, ss. 96-97

6. Pendnâme-i İbrahim Gülşenî (Hacı Mehmet Ef. nr.1042/3)
7. Rubaiyyat-ı Gülşenî (Halef Ef. nr. 272/3)
8. Çoban Nabe, (Uşşaki, nr. 26/2)
9. Şerhu Beyti'l – Evvel min Mesnevi-i Manevî. (Esad Ef. nr. 3475/19)

Gülşeniyye Tarikâtında, Halvetiyye Tarikâtı evradına ilave olarak şunlar da yapılır: a) Evrad-ı Fethiyye: “Allahümme ya Latif, ya Hafıs, ya Dafi, ya Mani, ya Rafi, ya Allah”.

b)Evrad-ı Kahriyye: “Kadir, Muktedir, Kavî, Kaîm, Kayyûm, Kuddûs, Kadîr, Kahir” Evrad-ı Fethiyye ve evrâd-ı kadiriyye yatsı namazından sonra kırk kere tekrarlanır.

Vakit zikirleri de şunlardır: Fecir vaktinden sonra: “Ya Dafi, ya Mani, ya Allah” (450 kere) Belaları def için öğle namazından sonra “YA Rauf, ya Vedud, ya Allah (470). Kalb huzurunu temin maksadıyla, ikindi namazından sonra: “ya Basit, ya Muiz, ya Allah” (275 kere) Akşam namazından sonra: “ya Rezzak, ya Rahman, ya Allah” (750 kere) Yatsı namazından sonra; “ya Rahim, ya Aziz, ya Allah” (415 kere) diğer dersler, Halvetiyye tarikâtı'nın takip ettiği “Virdü's-Settar” ve diğer evrada devam etmek, muayyen zamanlarda da Kur'an-ı Kerim okumaktır.⁵¹

Ayrıca Mevlana Celaleddin Rumi, Ruşeni ve Gülşeni arasında ruhi bir bağlantı olduğundan, Gülşenilerin Mevlevilerle bağlantıları olmuştur. İbrahim b. Muhammed Gülşenin eserlerini şu şekilde kaydedebiliriz. “Mesnevî” (kırk bin beyitli mesnevidir, Gülşeniler arasında çok meşhurdur), “Farsça Divan”, “Arapça Şiir Divanı” (Gülşeni bu

⁵¹ Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikâtlar* Marifet Yayınları İstanbul 1984, ss. 242-243

şiiirlerde Halil mahlasını, lakabını kullanmıştır), “Türkçe Divan”, “Razname” (Türkçe sufi mesnevisidir), “Kende’l- cevahir”.

Seyyid Yahya Şirvanî'nin Şifaü'l-Esrar, Esrau'l-Vahy adlı eserleri mevcuttur. Manisa “Muradiye Kütüphanesinde yazma olarak Bulunun eserleri şunlardır: Keşfü'l-Kulûb, Meratibü Esrari'l-Kulub, Esrarü'l-Vudu; Rumuzu'l-İşarat, Menazilü'l-Arifin, Şerhü Esmâi Semaniyye, Şerhu Salavet-i Gülşen-i Raz, Etvaru'l-Kalb, ilm-i Ledünni.

Halvetiyye Tarikâtı'nın özelliklerine kısaca göz atacak olursak, sarı Abdullah Bosnevi “Semerâtü'l-Fuâd” isimli kitabında, halvet kelimesinin hı-sının, siva-dan kalb kuvvetine, lam-ının zikir lezzetine, vav-ının zahir ve batını korumak ile ahde vefaya, te-sinin temkine, “ye-sinin zorluklardan sonra kolaylığa, he-sinin ise müşahadeye delalet ettiğini zikreder.

Özellikleri, Esmâ-i Seb'a (yedi isim) Kalbi tasfiye, her an “Kelime-i Tevhid'i dilden düşürmeme, masivadan uzaklaşıp, zikir-i Celâl ile meşgul olmaktır. Esmâ-i Seb'a:la ilâhe illellah, Allah, Hu, Hakk, Hayy, Kayyum, Kahrîdîr.

Dede Ömer Rüşeni, Esmâ-i Seb'ayı onikiye çıkarmıştır. İlave ettiği şunlardır: Vehhab, Fettah, Vahid, Ehad, Samed.

Halvetiyye tarikâtında zikir, şu tertip içinde yapılır. Mürid diz çöküp, kıbleye karşı oturduktan ve masivayı hatırdan çıkardıktan sonra (murakebe) Allah Taalayı mülâhaza ederek önce başı sağ omuz tarafına çevirip “la ilahe”, sonra sol tarafa, meme altındaki kalp üzerine doğru çekip, darp edasıyla “illallah” der. Bunun 33 veya 165 kere tekrarlar. Sonra ism-i Celal, daha sonra da Esmâ-i Seb'a'dan bir isme bir ismi şeyhinin gösterdiği sıraya göre yapar. Seyr ü sülûkte bu yedi ismin zikriyle ilk önce İbrahim Zahid Gilanî meşgul olmuştur. Bu üslubun Cüneyd Bağdadi'den geldiği

rivayet edilir. Hemen bütün tarikâtlarda bu zikir esas kabul edilmiştir. Bazı tarikât ileri gelenleri bu yedi isimde azaltma veya çoğaltma yapmışlardır. Ydi isimden önce “la ilahe illallah’a devam edilir. Tevhid kelimesinin sırları keşfolunmaya başlayınca “ism-i celâl”e geçilir. İsimler Şeyhin gösterdiği tarzda ifa edilerek tamamlanır.

Hakkı zikre “istiğfar” ile başlanır. “Estağfirullah el-Azim ellezi la ilahe illa huve’l-hayyü’l-Kayyum ve etubu ileyh (100 kere) daha sonra yüz kere “Salavat geterilir. Allahümme Salli alâ Seyyidine muhammedi abdike ve nebiyyike ve habibike ve resulik” istiğfar ve salavat ile başlayıp yedi isminin ilkinin esrarının keşfinden sonra diğerine geçmek suretiyle, zikirleri tamamlamak seyru sulukun manevi bir kanunudur. Buna tarikât lisanında “tekmil-i merâtib” ve “kat’-i menazil” ismi verilmiştir.

Bu minval üzere menzilleri geçip, mertebeleri tamamlayan bir mürid, hilafet makamına yükselerek, insanları irşad selahiyetine hak kazanır.

Halvetiyye tarikâtına intisap etmiş bir mürid, Şeyhinin bulunmama halinde esma-i seb’a-nın tamamına devam etme durumunda kalabilir. Bu hallerde mürid bu yedi ismi yüzbine vardırarak mecburiyetindedir. Bu vazifeleri noksansız yerine getirip hilafete hak kazanabilir.

Halvetiyye Tarikâtinde topluca zikir esnasında, tarikât mensupları zikir halkasının sağ tarafında, müntesip olmayanlar sol tarafında bulunurlar. Şeyhin idaresinde, ayakta ve oturarak zikirden sonra devrana başlanır. Devran “esma-han”ın iştirakiyle ayakta, topluca sağa ve sola yürüyerek yapılır. Devran eskiden hemen her gün ve her gece tekkelerde yapılırdı. Esmâ-i Seb’a (yedi isim) yedi daire kabul edilmiştir. Müridin hilafet alması için bu yedi daireyi sırasıyla tamamlamak mecburiyeti vardır. Bu mertebeye yükselen salikte mükâşefe başlar. Bu makamlara “letâif-i insaniyye” ve “Envar-ı Seb’a isimleri verilir. Kul ile Rabbi arasında bulunan nur

ve zulmetten ibaret yetmişbin örtünün kalkması bu sayede gerçekleşir. Peygamber (S.A.V) bir hadislerinde; Allah Taala ile kul arasında bulunan nur ve zulmetten meydana gelmiş yetmiş bin hicabın bulunduğunu söylediği rivayet edilmiştir. Mutasavvıflar, bu hicabın kula ait olduğunu çünkü Allah Taala'yı perdelemeyeceğini belirtmişlerdir. Kul ile Rabbi arasında bulunan yetmiş bin zulmanî ve nuranî perde hissimizle ilgili değildir. perdelerin kalkması kulun hakka yakınlığının gerçekleşmesi manasındadır. Vuslat, gayretle meydana gelir, Çilesiz hal olmayacağı gibi, meşakkatsiz de kurbiyyet düşünülemez.

Halvetiyye Tarikâtının birçok kolları, şubeleri olmuştur. Bunların en önemlilerinden biri ve Azerbaycan Topraklarında faaliyet göstermesi yönüyle, Ruşeniyye Tarikâtına kısa bir göz atalım. Ruşeniyye Tarikâtının kurucusu Dede Ömer Ruşeni Aydın'da doğmuştur. Genç yaşlarında Bursa'ya gelerek, tahsilini orada devam ettirmiştir. Bir müddet sonra Karaman'da irşad ile meşgul olan ağabeyiyle Şeyh Alaeddin Halveti'nin yanına gelmiştir. Ağabeyiyle birlikte bulunduğu günlerde tamamen değişen Ruşeni bir müddet sonra oradan ayrılarak Baküye gidip, Seyyid Yahya Şirvanî'ye intisap etmiştir.

Halife olduktan sonra, irşat için Tebriz, Gence, Karabağ gibi şehirlere gitmiştir. Ruşeni 892/1484 tarihinde Tebriz'de vefat etmiştir. Selçuk Hatun tarafından yaptırılan dergahta gömülüdür. Son nefesinde: "Ela inne evliyâallâhi la havfun aleyhim vela hum yahzenun" (Yunus, 62) ayetini okuduğu rivayet edilir.

Aydınlı olduklarından, şiirlerinde Ruşenî mahlasını kullanmıştır. Halifeleri arasında "İbrahim Gülşeni gibi önemli kimseler mevcuttur. Ruşeni'nin bir divanı ahlâki ve Tasavvufî manzumelerden meydana gelmiş "Asar-ı Aşk" isimli eseri vardır.

Ruşeniyye Tarikâtının şubeleri: Demirteşiiyye (Mehmet Demirtaşı ö.935/1529), Güşleniyye (İbrahim Gülşeni o, 940/1553), Sezaiye (Hasan Sezai ö. 1151/1738), Haletiyye (Hasan Haleti b. Aliyyu'l-A'la ö. 1329/1911).⁵²

Halvetî ismiyle ilk defa şeyh Ebu Abdullah Siraceddin Ömer bin eş-Şeyh Ekmeleddin'ül Ehcî (K.S)nin mensubu bulunan kimseler anılmaya başlanmışlardır. Bu zat , dervişlerini daha çok halvete koyarak yetiştirmeye büyük ehemmiyet vermiş ve aynı yolu takip eden mürşidiler de halvete büyük ehemmiyet vererek pir hazretlerinin mesleğini devam ettirmişlerdir.

Halvetîler, zikirlerini cehri olarak (açıktan ve sesli olarak) toplu halde edaya büyük ehemmiyet verdikleri ve coşkun meşrepli kimselerden meydana gelen zikir meclisleri sergiledikleri için Kadirî Tarikâtı'nın mensupları ile benzerlik gösterirler.

Her tarikât içerisinde belli bir sistem geliştiren (Terbiye sistemi) kimseye pir denir. Halvetiyye tarikâtının ilk piri de Halvet sisteminin geliştircisi Şeyh Ebu Abdullah Siracettin Ömer (K.S)dir. Ebu Abdullah Siracettin Ömer bin eş-Şeyh Ekmeleddin el Ehci (K.S) kayd edildiği üzere Ehcan'da doğmuş, Harezm'de bulunan amcası eş-Şeyh Ahi Muhammed bin en-Nur'ul Halvetînin yanına gitmiştir. Bu zat, seyr ü sülûk'ta halvet zikrini çok sever, ömrünün çoğunu halvetle geçirmiştir.

Bundan dolayı Halveti adını daha sağlığında almıştır. Siracettin Ömer (K.S) seyr ü sulûkta ilerleyerek amcasının halifelerinin ileri gelenleri arasına yükseldi. H. 717/1317 'de amcası eş-Şey Ahi Muhammed bin en-nur'ul Halveti'nin vefatı üzerine onun yerine Post-nişin (Şeyh) oldu. İlimi, irfanı ve kabiliyeti ile amcasından devraldığı sistemi daha da geliştirerek, amcasının şahsında isimlenen Halvetiyye Tarikâtının Piri oldu.

⁵² Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikâtlar*, Marifet Yayınları, İstanbul 1984 ss. 237-241.

Şeyh Ekmeleddin el Ehci irşad makamına oturduktan bir müddet sonra Haya, bir aralık, Mısır'a, oradan da Hicaz'a gidip Hac farızasını ifa etmiş, daha sonra Sultan Üveys'in daveti üzerine Herat'a giderek orada vefat etmiştir. Vefatı bir rivayete göre H. 750/1349 da diğer rivayete göre de hicri 800/1397- dir.

Halvetiyye tarikâtının yayılmasına Pir-i Sani (İkinci pir) ünvanı ile anılan seyyid Yapya Şirvanî'nin büyük hizmeti geçmiştir. Şeyh Yahya Şirvanî (K.S), Kayd edildiği üzere Azerbaycanın Şirvan bölgesinin Şamahı şehrinde doğmuştur. Babası imam Musa Kazım'ın torunlarından idi. Dedeleri, doğduğu yerin Nakib'ül- Eşrafı (idarecileri) idi. Seyyid Yahya (K.S) Sadreddin-i Hiyevî'den feyz alarak hilafeti ihraz etmiş ve sonra da kendisine damad olmuştur. Bir müddet Şamahı da irşatla meşgul olduktan sonra Bakü'ye gelerek burada da irşat hizmetine devam etmiş ve h. 862/1457'de mefat etmiştir. Zamanında çevre halkının büyük hürmet ve muhabbetine mazhar olduğu gibi, hakkında bir çok eserler yazılmıştır. Seyyid Yahya Şirvanî'nin tarikât silsilesi şöyledir:

- 1.Eş-şeyhü'l-Fani Ali Emre Muhammed'u'l Halveti
- 2.Eş-Şeyh Hacı İzzeddin ü'l-Halveti
- 3.Eş-Şeyh Sadrüddin'il-Hiyevi
- 4.Pir-i Sani Seyyidü't Taife el-Halveti
- 5.Eş-Şeyh Es-Seyyid Celal'üddin-i Yahya bin es Seyyid Bahaüddin'ül Şirvanîyyü'l Bakuvî.

Başta Seyyid Yahya Şirvanî (K.S.) gibi zahir ilimlerinde Kemal sahibi, fazıl ve muhterem bir zatın bulunması sebebiyle İslâm Âlemine birçok Kâlem erbâbı ve gönül

sultanı yadigar bırakılmıştır. Halvetiyye şubelerinde okunan Vird-i settar, bu büyük pirin tertip ve eserleridir. Bunun içindir ki, bu virde “Vird-i Yahya” adı verilmiştir.⁵³

Himmet Konur’un İbrâhîm Gülşenî adlı eserinde Gülşenî tarikâtının kurucusu hakkında bu ilaveler vardır : O, tasavvufta önemli bir yeri olan melâmet* anlayışına da sahipti. Dede’ye kavuştuğu sülûkünün ilk yıllarında dülbend ve tâcı terkedip başına bir koyun postu giymiştir. Böyle gezdiği için Kâdî Îsâ, son derece saygı gösterdiği İbrâhîm Gülşenî’nin bu tavrı sebebiyle akrabalarından utanmıştır. Sonra da Kâdî Îsâ, Dede Ömer’e bundan vazgeçirip dülbend sarınmasını sağlaması için yalvarmıştır. Bir gün Dede kendi tâcını çıkararak Şeyh İbrâhîm’e giydirmiş ve uygun bir dille postu giymemesini tavsiye etmiştir.

O, tasavvufî hayata açısından oldukça önemi bulunan zühd, ilim ve kanaat anlayışına da sahip bulunmaktaydı. Kendisine tekke şeyhliği teklif eden Alâüddevle’ye “ben şeyhlik ünvanına tenezzül etmem. Ve bu memâlik-i dünyâ-yı hasîseye sığmam. Ve benim hazinem vardır ki ne kadar sarf etsem tükenmez ve intihâ pezîr değildir. Ve harcettikçe ziyâde olur” der. Alâüddevle’nin, o hazinenin ne olduğu sorusuna “ilim ile kanaattir” diye cevap verir.

Yaradılıştan sahip olduğu ve içinde yaşadığı ortamın beslediği bu vasıflar, düzenli tasavvuf eğitimi de almasıyla, onun adından söz ettiren bir mutasavvuf olarak tarihte yer almasını sağlamıştır.⁵⁴

⁵³ Rahmi Serin, *İslâm Tasavvufunda Halvetilik ve Halvetiler*, Petek Yayınları, İstanbul 1984, ss.70-72

* Kınayanın kınamasına aldirmama esasına dayanan melâmet anlayışı tasavvuf düşüncesi içinde önemli bir yer tutar. Kalenderliğin ortaya çıkışına da etki eden melâmîlik Sâmanoğulları (819-1005) ile başta Gazneliler olmak üzere muhtelif Türk zümrelerinin hakimiyet mücadeleleri verdikleri, sürekli savaştıkları IX. Yüzyılda ve bu mücadele sahası içinde yer alan Maverâünnehir ve Horasan mıntikalarında kök salmıştır. Melâmîlik adında bir tarikat bulunsa da bu anlayış sadece bu tarikat mensuplarına has kalmamış; diğer tarikat mensupları tarafından da benimsenen bir meşrep olarak etkisini devam ettirmiştir. İbrâhîm Gülşenî, melâmet akımının kök saldığı bölgeyle sıkı irtibatı sebebiyle kendisini bu akımın etki sınırları içinde bulmuş ve bu akımı benimsemiştir.

⁵⁴ Himmet Konur, *İbrâhîm Gülşenî, Hayatı, Eserleri, Tarikâtı*, İnsan Yayınları, İstanbul 2000, ss. 149-150.

Sağlam bir dili, akıcı bir üslubu olan Gülşenî'nin Türkçe Divan'ında, Yûnus'la Nesîmî'nin tesiri hissedilmektedir. Özellikle Türkçe Dîvan'ındaki Gazel İlahileri ile büyük bir saygınlık kazanmıştır. Bu süfi şairin gazellerinde kuvvetli bir Mevlânâ hayranlığı görülür. Yunus tarzı ilâhilerinde ise halk tasavvuf şairinin Hacı Bayram Veî'de gördüğümüz, deniz ve semâ için ayarlanmış ahenkli ve raksan üslubu vardır.⁵⁵

G- Nakşbendîye

Nakşbendîye tarikâtının önemli simâlarından sayılan Türkistan Piri Ahmed Yesevinin kurduğu Yeseviye tarikâtının müntesipleri arasında Azerbaycanlı sufiler de mevcut olmuştur. XIII asırda Türk Dünyasında geniş bir şekilde yayılan bu tarikâtın Azerbaycan'a Afşar Baba tarafından getirildiği kaydolunmaktadır. Nakşbendîye tarikâtının ilk temsilcileri Azerbaycan'da XV asırdan itibaren görülmeğe başlanmıştır. Bu tarikâtın ilk nümayendesi, temsilcisi gibi Hoca Muhammed Parsanın müritlerinden meşhur müfessir Nimetullah Nahçıvani bilinmektedir.

Kısaca Ahmet Yesevi'nin hayatına göz atalım. Ahmet Yesevi, bu gün Çin'in Doğu Türkistan bölgesinde Aksu sancağına bağlı ve Rusya'nın 176 kilometre kuzey doğusunda bulunan Sayram kasabasında doğmuştur.

(Bu rivayet yalnız bu kitapta (Cevâhiru'l-Ebrâr min Emvaci'l-Bihâr) vardır. Başka bütün kaynaklarda, Ahmed Yesevinin Yesi'de doğduğu zikredilir. Bununla beraber, bu kitap, Ahmet Yeseviye ait en inanılır rivayetleri içine alan ve Yeseviye ananesine en çok aşına bir Yesevi dervişi tarafından yazılmıştır.)

Sayram, Tarım, ırmağına bağlı Şahyar nehrine dönülen Karasunun üzerinde küçük bir kasabadır. Ahmed Yesevinin hangi tarihte doğduğunu açık olarak bilmemek beraber, bunun V. asrın ortalarına rastladığını tahmin edebiliriz. Ahmed Yesevinin

⁵⁵ e.g.e. 172.

babası Şeyh İbrahim, Sayram'ın en ünlü şeyhlerindendi, halifelerinden Musa Şeyh'in kızı Ayşe Hatun'u olmuş ve bundan Geher-Şehnaz adlı bir kızla ondan yaşça küçük olan Ahmed dünyaya gelmiştir. Şeyh İbrahim'in ailesi, ananeye göre, şu şekilde, imam muhammedü'l-Hanefi b. Aliyyü'l-il murtazaya gidiyordu. Şeyh İbrahim b. Şeyhül-ilyas b. Şeyh mahmud b. Şeyh Mahmud (? !) Şeyh b. Şeyh Muhammed b. Şeyh İftihar b. Şeyh Ömer b. Şeyh Osman b. Şeyh Hüseyin b. Şeyh Hasan b. Şeyh İsmail b. Şehy Musa b. Şeyh Mumin b. Şeyh Harun b. Şeyhü'ş-şüyuh Bahru'l-irfan cebelü'l-itmi'inan Kutb-ı Türkistan Hoca işhak Bab b. Abdurrahman b. Abdul-Kahhar b. Adü'l-Fettah b. İmmamül-Hanefi b. Aliyyil-Murtaza.

Ahmet Yesevi'nin daha küçükken, bilmediğimiz bir sebeple Yesi'ye geldiği ve orada yerleştiği tahmin olunabilir. Gerek Yesevi lakabını alması, gerek Arslan Babanın onunla Yesi'de buluşması hakkındaki an'ane, bu cihetleri kuvvetlendiriyor. Yesi-bugünkü adıyla Türkistan-şehri Oğuz Han'ın hükümet merkezi olması dolayısıyla, Türk menkıbesine karışmış meşhur bir yerdir. Bilhassa Hoca Ahmed Yesevinin bu şehre izafetle Yesevi lakabını alması, Türk âlemindeki tarihi ehemmiyetini bir kat daha artırmıştır.

Ahmed Yesevi, tahsilini Yesi'de gençken de İslâm merkezi Buhara'da sürdürmüştür.⁵⁶

Hoca Ahmed mürşidi ve hocası Yusuf Hemedani'yi ilim ve fazliyle zühd ve takvasıyla kendisine bir mükteda bilmiş, ahkam-ı şer'iyyeye kuvvetle bağlı, itizale düşman Türk hükümdarlarının hüküm sürdüğü bir devirde o da, hocası gibi yşerri ilimlerde büyük bir vukuf kazanmış ve ilmiyle, züht ve takvasıyla o kadar tanınmıştır ki, Yusuf Hemedani ihtiyarlığında onu da diğer üç müridiyle beraber halifelige

⁵⁶ Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Türk Tarih kurumu Basımevi, Ankara 1976, ss.61-64.

seçmiştir. İlk iki halife Hoca Abdullah Berki (ö.h. 555/1160-61) ve Hoca Hasan Andaki (h. 466-552 / M.1073 –1157)nin vefatından sonra bir müddet Buhara’da tekkenin reisi bulunmuş, lakin ne kadar sürdüğünü bilmemekle beraber, herhalde pek uzun olmadığı tahmin edilen bu devirden sonra bütün müritlerini dördüncü halife Hoca Abdulhalık Gucdüveni’ye bırakarak doğru Türkistan’a, Yesi’ye gitmiştir. Yusuf Hemedaninin alim halifesi, Yesi’de yaşadığı yıllar etrafına Türkistan’dan binlerce mürit toplamıştır.

Bilindiği üzere Ahmet Yesevi altmış üç yaşına girdikten sonra, ananeye göre tekkesinin bir tarafına üç arşın derinliğine bir çilehâne yaptırarak oraya çekilmiştir. Onun hakkındaki rivayetlerde etrafında 99.000 müridin olduğundan bahsedilir. Hoca Ahmet Yesevi vefat edinceye kadar Hikmet başlığı altındaki sufîyâne manzumelerini yazmakta devam etmiş, etrafındaki müritlere etvar ve süluk adâbını sufîyâne hakikatleri tasfiye-i batın ve ahlakî ıslah lüzumunu, dinî an’aneleri o suretle anlatmıştır. Ahmet Yesevi tıpkı mürşidi gibi Hanefî mezhebinde bir fakih, bir şeriat âlemi olduğundan şeriatla tarikâtı daima kaynaştırmıştır. Dinî tekalife karşı dikkatsizliğin tarikât adabıyla uyuşamayacağını neşr ve telkin etmiştir.⁵⁷

Mevlana Nimetullah b. Mahmut Şeyh Elvan Nahçıvan’da doğmuş, devrinin tanınmış alimlerinden ilim tahsil etmiş, zahiri ilimleri tamamladıktan sonra tasavvufa meyletmiştir. O, H. 904’te Nahçıvan’dan ayrılmış, İslâm âleminin bir çok ilim merkezlerini gezmiş ve Tebriz’de zamanın büyük Halvetî Şeyhi Seyyid Yahya’nın halefi Dede Ömer Ruşeni ile görüşmüştür. Sonra Anadolu’ya giderek Akşehir’e yerleşmiştir. Burada irşat, sohbet ve insanları aydınlatma faaliyetine devam etmiştir.

⁵⁷ A.g.e. ss. 71-75

Nimetullah Nahçivani tefsir alanında, Tasavvufî tefsirler arasında önemli yeri olan “el-Fevatihü’l- İlahîyye ve’l- Mefatihü’l- Gaybiyye” adlı eserin müellifidir. Nimetullah Nahçivani Kadı Beydavi’nin “Envarü’t-Tenzil” adlı tefsirine ve Azerbaycanlı sufî Şebüsteri’nin “Gülşen-i Esrâr” adlı eserine şerhler yazmıştır. Onun “Hediyetü’l-ihvan” adlı Tasavvufî eseri de mevcuttur. Nimetullah Nahçivani 1515’te (h.920) Akşehir’de vefat etmiş ve burada defnedilmiştir. Daha sonra Baba Nimetullah, Nimetullah Sultan diye anılmıştır. Bununla beraber Nakşbendîye tarikâtının Azerbaycan’da bir çok devamcıları ve müntesipleri bulunmuştur. Onlardan bu isimleri kaydedebiliriz. Hoca Muhammed Parsa’nın halifelerinden biri Hacı Necmettin Berkbağ (ö.1506/h.902), Ebu Saîd b. Sunullah (büyük Nakşbendî şeyhi Hoca Ubeydullah Ahrar’ın halifelerinin sohbet ve derslerine iştirak edip, Tebriz alimlerinden Mir Kiyaseddin Mansur’a intisap etmiştir). Ebu Saîd b. Sunullah 1514/h.920’de Tebriz’de doğmuş, 1572/h.980’de İstanbul’da vefat etmiştir.

XVII asrın başlarında Urmiya’dan Diyarbakır’a gelip yerleşen Nakşbendî ailesinin büyüklerinden Aziz Mahmut Urmevi (Hüdayi) adı meşhur olmuştur.

Tasavvuf tarihimizde “Aziz Mahmud Hudayi” olarak bilinen Hz. Hüdayi’nin kendi eserlerinden ve devrinde yazılan kaynaklardan asıl adının “Mahmud” olduğu anlaşılmaktadır. “Aziz” ismi kendi eserlerinde kayd edilmediğine göre hayatını yazan biyografi müelliflerinin tazimen kullandıkları bir sıfat olmalıdır. “Hudayi” ismi ise şiirlerinde kullandığı mahlasıdır ve şeyhi Üftade (988/1580) tarafından verilmiştir. “Hüdayi” kelimesi hidayet ve doğru yol manasına gelen “Hüda” kelimesinin sonuna “ya-i nispet” ilavesiyle “doğru yola mensup” manası kazanmış bir isimdir.⁵⁸

⁵⁸ Hasan Kamil Yılmaz, *Aziz Mahmud Hudayi ve Celvetiyye Tarikâtı*, Marmara Ü. İlh.Fak. Yayınları İstanbul 1980 s.37.

Hüdayi'den bahseden kaynaklardan bir kısmı onun Sivrihisar'da bir kısmı Koçhisar'da doğduğunu kaydederek iki değişik rivayet öne sürmekte iseler de Koçhisar'da doğduğu ihtimali daha ağırlıklıdır.

Hüdayi'nin doğum yeri ve memleketi hususunda olduğu gibi, doğum tarihi hakkında da kaynaklar muhtelif rivayetler serd etmektedirler. Haririzade Kemaleddin (1299/1882), 948/1543 tarihinde doğduğunu söylerken Gülşen Efendi (1341/1925), 950/1545 yılında doğduğunu kayd etmektedir.⁵⁹

Gençlik yıllarını tarikât muhiti içinde geçirmekte olan Hüdayi, Bursa'ya yerleştiğinin üçüncü yılında hocası Nasırzade'nin vefatı (984 Şaban / 1576 Ekim)nden sonra gördüğü rüyalandaki bazı işaretlerle daha önce vaaz ve irşat meclislerine devam etmekte olduğu Üftade Efendi (988/1580)'ye intisap ederek (984 Gurre-i Zil-Kade / 1576 Aralık) "gam ve bela mesleği" kabul ettiği müderrislik ve naiplikten ayrıldı. Hüdayinin çok sıkı bir seyr u sülûke tabi tutularak üç sene gibi kısa bir zamanda hilafet alacak seviyeye yükseldiğini görmekteyiz.⁶⁰

Hüdayi'nin yaşadığı devir, siyasi bakımdan olduğu gibi ilmi bakımdan da Osmanlı'nın en üst seviyeye ulaştığı yavaş yavaş duraklamağa başladığı ve fakat Şeyhu'l-İslâm Ebu's-Suud (982/1574), Ahteri Mustafa Efendi (986/1578), Taşköprüzade Kemaleddin Efendi (1030/1621) gibi alimlerin Şeyhülislam Hoca Sa'deddin Efendi (1008-1599), Peçevi İbrahim Efendi (1061-1641), Selanikî Mustafa Efendi (1008/1599), Nev'izade Ataullah Atayi (1044/1634), gibi tarihçilerin ve

⁵⁹ A.g.e. ss.39-41

⁶⁰ A.g.e. ss.46-48

Osmanlılar'ın İbn Batuta'sı Kabul edilen Evliya Çelebi (d. 1020/1611-v.?) gibi seyahatname yazarlarının yetiştiği bir dönemdir.⁶¹

Hüdayi, medrese tahsilinden sonra bir müddet Mısır ve Şam gibi Arap ülkelerinde bulunmuş Arapça'sını, eserlerinin çoğunu bu lisanla yazabilecek bir seviyeye ulaştırmıştı. O'nun eserlerini telif ederken bu lisanı tercih etmesinde şüphesiz devrin anlayışının da büyük te'siri olmuştur. Hüdayinin Türkçe eserleri yedi kadarken Arapça eserleri ise yirmi civarındadır. Eserlerinin sayısı hakkında muhtelif kayıtlar da bulunmaktadır. Şöyle ki, bunu yirmiüç, otuzbir, otuzüç gösterenler de var. Eserlerinden bazılarının isimlerini kaydedelim: Ahvalin-Nebiyi'l-Muhtar Aleyhi Salevatullahi'l-Meliki'l-Cabbar, camiu'l-fadail ve Kami'u'r-rezail, el-Es'ile ve'l-ecvibe fi ahvali'l-mevta, Fethu'l-bab ve refu'l-hicab, el-Fethu'l-ilahî, Habbetu'l-Mahabbe, Hayatu'l-ervah ve necatü'l-eşbah, Keşfu'l-Kino-an vechi's-Sema, Mecmua-i hutab ve s. Türkçe eserlerinden ise bunları kaydedebiliriz: Divan (-ı İlahîyyat), Ecvibe-i Mutasavvifane, Miraciye, Naseyih ve Mevalz, Necatü'l-ğarik fi'l-cem'i ve't-tefrik, Tarikâtname, Tezakir (veya Mektubat).⁶²

Aziz Mahmud Hudayinin başka bir kaynakta Nakşbendî tarikâtı ailesine mensup olduğu kaydedilirken burada Celvetiyye tarikâtına mensup meşayıhtan biri gibi gösterilmektedir. Bu tarikâtın da Hz. Ali kolundan geldiği bilinmektedir. Celvetiye tarikâtı silsilesinde 28. sırada kaydedilmektedir. Zaten birçok prensipleri birbirine benzemektedir.

Celvet kelimesi Arapça cela veya celeve kökünden gelmektedir. Manası "Bir kimsenin vatanından ve hanımından avare olması" ve "Kılıç, ayna gibi şeylerin pasını

⁶¹ A.g.e. ss.99

⁶² A.g.e. ss. 103-120

alıp parlatmak” ortaya çıkmak ve vazih olmaktır. Tasavvuf ıstılahında ise celvet, halvetin zıddı olup “Kulun ilahî sıfatlarla muttasıf olarak halvetten çıkmasıdır.” Hahvet ise luğatte “bir kimse ile yalnız kalmak”, ıstılahda ise, “insanın tenhada Hakk ile yalnız Kılması manasındadır.”

Celvetiyye İbrahim Zahid Gilani devrinde hilal, Üftade zamanında kamer, Hüdayi devrinde de bedr durumunda olmuştur. Bu bakımdan da Hudayi’yi Celvetiyye’de pir, reis ve ictihad sahibi kabul edenler haklı görünmektedir.

Celvetiyye silsilesi, Hacı Bayram Veli’de Bayrami’yye ile birleşirken Bistamiyye’ye de tedahül etmektedir. Silsile itibariyle olan bu yakınlığın yanı sıra Celvetiyye bir çok prensipleri bakımından da bistamiyye (Nakşbendîye)’ye benzemektedir.

Nakşbendîye Tarikâtı, Beyazid–i Bistami (261/875) izafe edilen Bistamiyye’nin devamıdır. “Zikr-i hafi” ve Ruhami terbiye sistemini benimseyen bir tarikâttır. İmam Muhammed Bahauddin Nakşbend (791/1389)e izafetle Nakşbendîyye adını alan bu tarikâtın Abdulhalık Gücdüvani (617/1220-1221)den intikal eden bazı prensipler vardır. Onlar da:

1.Huş der-dem: Allah’tan gafil olmamak için her nefeste ve iki nefes arasında daima dikkatli, uyanık ve huzurlu olarak Allah ile beraber bulunmaktır.

2.Nazar ber-kadem: Düşünce ve fikrin dağılmaması için daima ayak ucuna bakıp sağa sola ve etrafına bakılmaktan sakınmaktır.

3.Halvet der-encümen: Celvet halinde halveti ihtiyar ederek zahiren ve bedenen halk ile, batınen ve ruhen ise Hakk ile olmaktır. (El Karda gönül yarda).

4.Sefer der-vatan: Kemal ve vasl-ı tam için manevi seferdir. Yani kötü huylardan iyi huylara hicret etmektir.

5.Yad Kerd: hem dil, hem de albile kelime-i tevhidi zikredmek demektir.

6.Baz geşt: Zikir esnasında ve sair zamanlarda Kalbin gafletten kurtulması için “İlahî ente maksudi ve rızake matlubi” demektir.

7.Nigah daşt: Kalbi nefsanî duygulardan korumak ve zikredilen “tevhid2in manasının hareketlere aksetmesini sağlayarak kalbi imar etmektir.

8.Yad-daşt: Kainataki na-mütenahi Kesret içinde ilahî vahdeti müşahede etmek, masivayi gönülden atmaktır.

9.Vukuf-i Zamani: Salikh hal ve fiilini bilerek vird ve zikrini vaktinde eda etmesi ve vaktinin kıymetini bilmesidir.

10.Vukuf-i Adedi: Vird ve zikrin adedine riayet etmek ve sayıya bağlı kalarak Kalp ve bedeni disipline etmektir.

11. Vukuf-i Kalbi: Kalbin zikirle meşguliyetini sağlamak için müridin kalben daima hakkın huzurunda bulunduğunu düşünerek zikir esnasında başını sağ tarafa eğmiş olduğu halde sol memesi cihetine bakmak ve gönüle yönelmektir.

Nakşbendîye prensiplerine çok benzeyen bazı adab celvetiyye’de göze çarptığını vurguladık. Bunlardan mesela: Nakşbendîye deki “Nazar ber-Kadem” prensibi Celvetiyyede de mevcuttur. “Halvet der-encümen, zaten Celvetiyye’nin temel prensipidir. Nakşbendîye ’de olduğu gibi Celvetiyye’de de hafi zikir vardır. Bilhassa münferit zikirler hafi yapılır. Ayrıca Nakşi meşayihından Neccerzde M. Sıddık Efendi (1199/1784-1785) Hüdayi asitanesinde şeyhlik etmiş olduğundan bilhassa onun

devrinden sonra bu iki tarikât arasında daha fazla bir yakınlaşma göze çarpmaktadır.

63

Aziz Mahmud Urmevi'nin tesiri Doğu Anadolu, Erzurum, İrevan, Urfa, Tebriz ve Musul'da görülmüştür. Binlerce müridi olmuştur. Kendinden sonra oğlu İbrahim Çelebi hizmet ve irşat faaliyetini devam ettirmiştir. ⁶⁴

Yukarıda da kaydettiğimiz üzere Azerbaycan'da Sovyet İhtilalı ile umumda dinî, özelde de Tasavvufî faaliyetler ya tamamen, ya da büyük bir oranda yasaklanmıştır. Şunu da kaydetmemiz lazımdır ki, din anlayışı ve ihtiyacı bir az da fitri bir ihtiyacı olduğundandır ki, kısmen de olsa ya kültürel , ya da farklı bir şekilde Azerbaycan topraklarında az da olsa yaşanmış ve yaşatılmıştır. Bu yolun yolcularından biri olan Azerbaycan'ın kuzeybatı bölgesinde yaşamış ve tasavvuf , tarikât adabını da yaşatmış olan Nasih Efendidir.

Nasih Efendi, Zakatala'nın Muhah köyünde Ekim 1917'de (Bolşevik İhtilalinden üç gün önce, ya da üç gün sonra) dünyaya gelmiştir. Babası bölgenin ileri gelen alimlerinden Muhammed Efendidir. Nasih Efendi, dinî ilimleri babasından öğrenmiştir. (Sovyet Hakimiyetinden önce Zakatala şehrinin Muhah köyünde sekiz hücre mescit bulunmaktaydı. Nasih Efendi'nin babası Muhammed Efendi sabahtan akşama kadar bu hücreleri dolaşıp toplanan talebelere başta Arap'ça olmak üzere tefsir, hadis ve fıkıh gibi dinî dersler vermek suretiyle onları yetiştirmeğe çalışmıştır. Muhammed efendi bölge insanının daha çok Şafii mezhebine mensup olduğu için fıkıh ilminden İbn Hacer el-Heytemi (ö. 974/1567)'nin 10 ciltlik "Tuhfetü'l – muhtaç bi-şerhi'l - minhac" adlı eserini okutmuştur. Yetiştirdiği talebelerden önemlisi şüphesiz oğlu Nasih efendidir).

⁶³ A.g.e. ss.233-234

Seyfüddin Efendinin (Nasih Efendi'nin oğlu) aktardığına göre, Nasih Efendi'nin babası bir gün kendisine ve ağabeyi Muhammed Salih ile küçük kardeşi Muhammed Fatih'e büyüünce ne olmak istediklerini sormuş; ağabeyi: "Bir köyde mollalık yapabilecek kadar okursam benim için yeterlidir. Küçük kardeşi de "Talebelere sarf ve nahiv okutabilecek kadar Arap'ça öğrenebilirim benim için kafidir." şeklinde cevap vermiştir. Sıra Nasih Efendi'ye gelince babasına medrese usulüne göre Arap'ça dili öğretiminde en üst seviye kabul edilen "Molla Cami" ile Şafii fıkhına dair yukarıda zikredilen eseri göstererek "Bu kitapları yazanlar bizim gibi insan değil midir?" diye sormuş, babası da "Elbet, bizim gibi insandır" deince Nasih Efendi, "Onlar ne şekilde kitap yazabilmişlerse, ben de onlar gibi kitap yazabilecek seviyeye gelinceye kadar okuyacağım" şeklinde cevap vermiştir.

1935'te onsekiz yaşında iken babasını kaybeden Nasih Efendi yirmi yaşında zahiri ilimleri tamamladıktan sonra, kendisini manevi ilimlerde de yetiştirmek maksadıyla, Üçüncü Tala köyünde bulunan Hacıyev Efendiye intisap etmiştir. Anlatıldığına göre, bağlanmasına neden olan husus şudur: Nasih Efendi vefatından sonra babasının kitaplarını karıştırırken "Herhangi bir insan Allah dostu, kamil bir mürşitten ders almazsa kamilleşemez." Şeklinde bir ibare ile karşılaşmış ve bir mürşid-i kamilden ders almağa karar vermiştir. Bunun üzerine, adı geçen köyde yaşayan Nakşbendî şeyhi Hacıyev Efendiye beyat etmiştir.

Seyhinin derslerine sohbetlerine devam ettikten bir müddet sonra Şeyhinden icazet alarak kendi köyü Muhah' ta tasavvufu anlayışı yaymaya ve talebeler yetiştirmeye başlamıştır. Kısa sürede çevrede de tanınmış ve buralardan da müridleri olmuştur.

⁶⁴ Muhammed Muhammedcelil, Fariz Halilli, *Mövlana İsmail Siraceddin Şirvanî*, "Adiloğlu" neşriyatı, Bakü 2003 ss.9-20

Seyfuddin Efendin'in aktardığına göre Nasih Efendin'in mürşidi Celisullah Hacıyev Efendi aslen Dağıstan'ın Şukuni bölgesindedir. Ancak, Zakatala 'nın üçüncü Tala köyünde yaşamış ve burada vefat etmiştir. Hacıyev Efendin'in kayb olan eşyaların yerlerini gösterme gibi özel bilgilerin yanında bazı kerametlerinin de bulunduğu nakl edilmektedir.

Yirmi beş yaşında evlenen Nasih Efendin'in üç oğlu ve dört kızı dünyaya gelmiştir. Çocuklarını asgari olarak ilmi hal bilgileri vermiş ve Kur'an okumayı iyi şekilde öğretmiştir. 1971 yılında kütüphanesi yanmış ve müritlerinin yardımıyla yeniden bir kütüphane tesis etmiştir.

Talebelerinden Darçın Memmedov, Nasih Efendin'in birçok kitabı olduğunu ifade ederek onun bu durumunu şöyle anlatır: " Bir gün onlara gitmiştim. Kitaplarının arasından bir kitabını arıyordu . Çok eski (yazma) kitapları vardı. Arapça ilmi çok idi, grameri çok iyi bilirdi. Moskova'dan gelen bir teftişçi onun ilmine hayran olmuştu.

Nasih Efendi 26 Kasım 1996'da doğduğu yerde vefat etmiş ve buradaki kabristanlığa defnedilmiştir.

Arapça, Farsça ve Rusçayı da iyi derecede bilen Nasih Efendin'in, özellikle bölgeden hiç ayrılmadığı bilindiği halde Arapça'yı fasih bir şekilde konuşması dikkat çekicidir.

Onun yetiştirdiği talebeleri arasında, oğlu Seyfuddin Efendi Gebeleli Mikail Efendi, Balakenli Hacı Ramazan Efendi, Aliabadlı Emrullah Vahubov ve darçın Memmedou önde gelen isimlerdir. Seyfuddin Efendin'in anlattığına göre, hükumette vazife yapan bazı kimseler de onun talebesi olmuşlardır.

Nasih Efendi, Nakşbendîliğe bağlı mutasavvıf bir alimdir. Tarikât silsilesi, Müceddit-i Elf-i sani Ahmet es-Sirhindi el-Faruki'den itibaren şu şekildedir.

- 1.Ahmed es-Sirhindi'nin oğlu Muhammed Ma'sum
2. Seyfuddin es-Sirhindi
3. Nur Muhammed el-Bedvanî (Bedâûnî)
4. Habibullah Mirza Can-ı Canan
5. Abdullah ed-Dihlevi
- 6.Halid el-Bağdadi
7. İsmail Şirvanî el-Kürdemiri
8. Hacı Yahya Bey el-Kadraşeni Elmeki
9. Hacı Yunus Efendi el-Mollali.
10. Şeyh Mahmud Efendi el- Almali el-Eşterhani (ö.1876)
11. el-Hac Ahmed Efendi et-Talali (ö. 1903)
12. el-Hac el-Hafız Şuayb Efendi el-Bakinî
13. eş-Şeyh Gelisullah Hacıyal Efendi eş-Şukini (ö.1935)
14. Muhammet Nasih Efendi (ö.1996).

Yukarıda da kayd edildiği yere tarikât, Halid-i bağdedi'nin halifelerinden İsmail Şirvanî el-Kürdemiri ile Kuzeybatı Azerbaycana girmiş ve burada faaliyet göstermiştir. Silsilenin onuncu ve onbirinci halksında yer alan Mahmud Efendi (ö. 1876) ile halifesi Ahmed Efendi (Ö. 1903) yetiştirdiği halifeleriyle dikkat çekmiştir.

Mahmut Efendi, Hacı Muhammed Efendi adında bir zatın oğludur. 1809'da Kah şehrinde doğmuştur. Gençlik yıllarında çevresi tarafından zeki bir genç olarak tanınan Mahmut Efendi, İlisu Sultanı'nın yakını olan Hacı Ağabey'in yanında katip olarak çalışmış, bu işte iken maddi açıdan beli bir refah düzeyinde olduğu halde,

manevi yönden kendisinde bir boşluk hissederek resmî vazifeden ayrılmıştır. Daha sonra Laleli köyünde bulunan Nakşi silsilesinde yer alan hacı Yunus Efendi adındaki bir alim şeyhin yanına gitmiş, ondan ders aldıktan bir müddet sonra da icazet alarak irşat vazifesini yerine getirmeye başlamıştır.

Mahmut Efendi çok geçmeden halk tarafından tanınmış ve büyük bir ilgiye mazhar olmuştur. Ancak bu husus, Çar memurlarının da dikkatini çektiği için, uzun sürmemiş ve Şeyh Şamil hareketına destek verdiği gerekçesiyle, Sibiryaya sürülmüştür.

Bir müddet burada tutulduktan sonra Kazan'a götürülmüş, ancak 1862'de vatana geri dönebilmiştir. Halkın eski teveccühüne tekrar mazhar olan Mahmut Efendi 1863'de vuku bulan Zakatala isyanından sonra, elli beş yaşında iken Hacı Terhan'a hicret etmek zorunda kalmıştır. 1987'da vefat eden Mahmut Efendi'nin Molla Abdullah ve Abdurrahman Hacı Terhani adlarında iki oğlu olmuştur.

Mahmut Efendi'nin yetiştirdiği halifeler şunlardır.

- 1.Ahmet Efendi (Şeyhinden sonra irşad makamına geçmiştir).
- 2.Hacı Muhammed Efendi er-Ruçi (ö. 1885)
- 3.Abdulvehhab Efendi el-Eşterhani
4. el-Hac Hemzet Efendi ez-Zahuri (ö.1890)
- 5.Muhammed Zakir Efendi el-Cistavi
- 6.Hacı Efendi el-Kahi
- 7.Hacı Nurallah Efendi el-Bakali (ö.1896)
- 8.el-Hac Hazret Efendi ez-Zahuri (ö.1866)
- 9.el-Hac Cebrayıl Efendi ez-Zahuri (ö.1889)

10.Hacı İsmayil Efendi (ö. 1884)

11. Hacı Baba Efendi (ö. 1886)

Yetiştirdiği halifeleriyle dikkat çeken ikinci şeyh el-Hac Ahmed Efendi ise tahmini olarak 1839'da Zakatala'nın Tala Köyünde doğmuştur. Babasının adı Mustafadır. Gençliğinde İlisu'da Seyyid Efendi'nin yanında Kalmış ve bazı ilimleri ondan tahsil etmiştir. Ahmed Efendi, İlisu yakınlarında tanıştığı Hemzet adındaki bir genç ile dostluk kurmuş, ondan Almalı yakınlarında bulunan ve Sibiryaya sürgün edilen Mahmud Efendi hakkında bilgi almıştır.

Ahmed efendi, 1862'de Mahmud Efendi'nin Sibiryadan döndüğü haberi yayılınca, hocası Seyyid Efendi'den Almalı'ya gitmek üzere izin istemiş, o da bu talebi memnuniyetle karşılamıştır. Mahmud Efendi, ileride yerine geçecek olan bu istedatlı yeni talebesi ile yakından ilgilenmiştir. Ahmet Efendi yirmi yedi yaşında iken altı ayda seyr ü sülükünü tamamlamış ve icazetini alarak Tala'ya dönmüştür.

Şeyh Ahmed Efendi'nin etrafındaki insanların günden güne çoğalması ve halkın büyük teveccüh göstermesi üzerine rahatsız olan Çar Hükümeti Ahmed Efendi'yi tutuklamış ve Sibiryaya sürgün etmiştir. Üç yıl kadar sürgünde kaldıktan sonra yeniden Tala'ya dönmüş ve burada ilk evliliğini gerçekleştirmiştir.

Şeyh Ahmed Efendi'nin 8 yıl kadar İstanbul'da, Sultan Ahmed civarında Küçük bir evde kaldığı da kaydedilmektedir. İkinci kez evlenen şeyhin, bu evlilikten Firdevs adında bir kızı dünyaya gelmiştir. Vaktini talebe okutarak ve alimlerle görüşerek geçiren Ahmed Efendi, Mısırdan gelen bazı alimler tarafından el-Ezher Üniversitesinde ders vermek için davet edilmiş, ancak o sırada eşinin vefat etmesi üzerine bu teklifi kabul etmemiştir.

Şeyh Ahmed Efendi, İstanbul'a geldikten sekiz yıl sonra memleketine gitme kararı alarak Tala'ya dönmüştür. Şeyh Ahmed Efendi, 1903'de hayatının son günlerini yaşadığını hissetmiş ve bundan dolayı, sağlığında iken bedelini ödeyerek defin olunacağı yeri satın almıştır. Aynı yıl da vefat etmiş ve buraya defnedilmiştir.

Şeyh el-hac Ahmed Efendinin yetiştirdiği halifeler ise şunlardır:

- 1.el-Hac Osman Efendi (ö.1918)
- 2.el-Hac Mustafa Efendi el-Gadiri
3. Abdulvehhab Efendi ez-Zahuri
- 4.Hasan Tebiru't-tâşî
- 5.Musa Debiru'l-Karani el-Dağüstânî
- 6.Hacı Mamay Efendi
7. Ömer Efendi el-Karâli
- 8.el-Hac Mustafa Efendi el-Melahi
- 9.el-Hac Şirin Efendi el-Kelûki
- 10.Abdurrahman Efendi el-Enhadî
- 11.Musa Efendi el-Göynüki
- 12.Temirhan Efendi el-Garşili
- 13.Mürteza Ali Efendi ez-Zeldi el-Harahi
- 14.Hacı Gül Mahammed Efendi el-Musulî
- 15.Hacı Abdurrahman Efendi el-Gümüki
- 16.Abdüsselam Efendi el-Haçmazi

17.el-Hac Şamil Efendi el-batuni

18.el-Hac Ömer el-Hedlî el-Aradî

19.el-Hac Endal el-Hedli el-Aradi

20.İbn Hacer el-Ukehi

21.el-Hac Bekri Efendi el-Meşleşî

22.Cüneyd Efendi el-Kâhî

Şeyhinin vefatından sonra makamına geçen Nasih Efendi, otuz yaşlarında iken inşaat hizmetlerini yürütmeye başlamış ve talebeleri gün geçtikçe artmıştır. Nitekim, Arzerbaycan'ın Oğuz, Gebele ve Şeki bölgeleri ile Dağıstan'ın bazı şehirlerinden talebeler gelmiş ve kendisinden istifade etmişlerdir. Meclisdeki insanların hatalarını düzeltmede Hz. Peygamber (s.a.v)'in metodunu kullanır, şahısları değil, davranışların yanlışlığını dile getirerek, onları güzel ve tatlı sözlerle uyarırdı. Sözleri tesirliydi ve günahkar olarak huzuruna girenler, tövbekar olarak çıkarlardı. Önceleri dinî meclislerde iki saate yakın mevlit okunurken, onunla birlikte mevlit okumaya ayrılan süre kısaltılmış ve halkın dinî açıdan bilgilendirilmesi için Kur'an ve Hadis çerçevesinde sohbet geleneği başlatılmıştır. Meclisleri gençlerle dolar, onu gören insanın ruhunda bir dirilme meydana gelirdi. Meclislerde boş sözlerden, gülüşlerden sakınır, ancak gülümserdi. İnsanların hatalarını onları tahkir edecek şekilde söylemezdi, umuma söyleyerek hataların düzeltilmesini isterdi. Konuşması kısa ve öz olurdu. Çoğu zaman bakara süresinin son iki ayetini tefsir ederdi.

Sovyet döneminde hakkında soruşturmalar olmasına rağmen çekinmeden doğruyu, hakikati hep söylerdi. Adetlere pek dokunmazdı, onlar hakkında soru sorulduğu zaman hatalı ise, yanlışlığını söylerdi. Dinî konularda tartışmaya girmez,

kendisine sorulduğu zaman güzel bir dille doğruyu söyleyerek cevap verirdi. İnsanlara daima yumuşak davranmış ve onlara değer vermiştir. Muridlerine de bu şekilde davranmayı telkin etmiştir.

Seyfüddin Efendinin ifadesine göre o, müridlerine her bir latife için beş bin lafzatullah zikri verir ve “Kün sahibe istikametini ve lâ tekün talibe kerametini” sözünü sıkça tekrar ederek, onların istikamet üzere olmalarını isterdi.

Yine onun talebelerinden Emrullah Vahabov’un anlattığına göre, bir müridin günlük virdi şu şekildedir. “25 defa büyük tevbe duası olarak anılan “Seyyidü’l-istiğfar” ve ardından bir fatiha ile üç ihlas okunur sonra tefekkür-i mevt ve devamla günlük salavat ile Kalbi zikir varidi yapılırdı. Başlangıçta üç yüz salavat, ardından beş yüz istiğfar ve lafza-i celal zikredilirdi. Hatta günde otuz bin defa “Allah”ı zikreden müritler vardı. Teheccüd namazı altı rekat kılınırdı. Nafile oruç çok yüklenmezdi, çünkü müritler bağ-bahçede fazla çalışırlardı. Çocuklar yedi yaşından itibaren İslâm terbiyesine göre yetiştirilirdi.”

Nasih Efendi halka dinî tebliğ için nikah ve mevlit meclisleri ile Cuma gecelerini bir fırsat bilirdi. Nitekim, bu tür davetlere icabet eder ve dinî sohbetler yapardı. Cemaat onun konuşmasını işitebilmek için sessizce oturur ve can kulağı ile sohbetini dinlerdi. Namazlar, cemaatle kılınırdı. Hatta namaz kılmayanların bile, onun bulunacağı meclislere abdestli geldikleri ve meclis sona erinceye kadar da buradan ayrılmadıkları anlatılmaktadır.

Darçın Memmedov’un anlattığına göre, Nasih Efendinin talebeleri çok idi. Gençlere Arapça’yı öğrenmelerini tavsiye ederdi. Çevresinde “davet” cemaatinden bazı kimseler de olurdu. Onlara, ilgili hadisleri okuyarak, “ilim öğrenmenin davetten önce geldiğini” söylerdi. Bundan dolayı kendisini bırakanlar olursa da, “Niye beni terk ettiniz?” demezdi.

Nasih Efendi, düğünlerde genellikle eğlence ve içki adeti olduğundan iştirak etmemiştir. Davet edildiği takdirde de düğünlerin ancak nikah merasimi kısmına katılmıştır. Kendisi nikah kıymamış, ancak nikah duası yapmış ve arkasından cemaate sohbet etmiştir.

Nasih Efendi'nin dinî konularda sorulan suallere, iyice araştırdıktan sonra, zamana ve zemine uygun olarak fetva verdiği anlaşılmaktadır. Sorulara kimi zaman yazılı cevaplar verdiği de olmuştur. Nitekim, Gürcistan'dan Balaken'e gelen bir alimin sorduğu üç soruya ayrıntılı şekilde cevap yazdığı ve ilminden dolayı o alim tarafından övüldüğü kaydedilmektedir.

Nasih Efendi'nin en büyük kerameti "istikamet" üzere olduğudur ki, bunu müritleri ve yakınları bildirmektedir. Yakınları, talebeleri ve onu sevenlere de daima bu yol üzere olmalarını telkin ve tavsiye etmiştir. Hayatta iken bütün müritlerin bir araya geldiği birkaç meclis düzenlenirdi. Bu durum devlet tarafından da normal karşılanırdı. Bunlar, mevlit kandili, Kadir Gecesidir. Ayrıca pazartesi ve Perşembe günleri geceleri müritleri ile "salavat" denilen "hatm-i haccan" meclisleri tertip edilirdi.

Bu geceler çok iyi, çok güzel bir şekilde değerlendirilir, yasinler, Kur'anı' Kerim okunarak, ikram ve sadakalarda bulunulurdu. Bu meclisler, mescitler kopalı olduğu Sovyetler zamanında kısmen gizli olsa da, 1987'lerden mescidler açıkça faaliyet göstermeye başladığı zamandan itibaren mescidlerde kayd edilmeye başlanmıştır.

İhvanlar belli saatlerde bir araya gelirlerdi. Aralarına ummi (avam) bir nefer gelirse, o meclis iptal olunur ve sadece umumi sohbet yapılırdı. Namaz cemaatle kılınır, ardından yemek yenilir ve sonra dağılırlardı. Başka vakitlerde hususî görüşmeler olurdu. Ders alan kardeşler, Pazartesi ve Perşembe, "salavat meclisleri" olan günlerde gelirlerdi. Işıklar söndürüldükten sonra yüz defa salavat getirilirdi. Nasih Efendi, çoğu zaman hafi zikre üstünlük verirdi. Talebeler bazen aşka, cezbeye

gelseler de kendisi daima Kur'an okuduğu ve vaaz ettiği zamanki gibi, sesini çok yükseltmezdi.

Darçın Memmedov'un (talebelerinden biri) ifade ettiği gibi, Nasih Efendi geçimini aile fertlerinin gelirleriyle temin ederdi. Kalabalık bir aileye mensup idi. Bizzat kendisi hayvan besler ve tütün ekerdi. Ancak, kimsenin gönlü kırılmasın diye de gelen hediyeleri geri çevirmezdi. Hem oğlu, hem de talebesi olan Seyfuddin Efendi'nin ifadesine göre, Onun istikametten sonra en büyük kerameti, dünyaya meyletmemesidir. Bütün arzu ve isteği insanlara dinini öğretmek ve talebe yetiştirmektir.

Nasih Efendi, hac görevini oğlu Seyfiddin Efendi'yi vekil göndererek yerine getirmiştir. Bölgedeki her köyün imamı ile de irtibat halinde bulunan Nasih Efendi, onların dinî sorularına cevaplar vermiş ve özellikle farz konusunda onları sık sık uyarmıştır. Bazı dinî ibadetlerin vakitlerini tayin etmede (oruç, bayram ve namaz vakitleri gibi) bölgenin başvurulacak tek merci olmasının yanında dinî konularda sadece kendi bölgesi için değil, çevre bölgeler için de bir rehber olmuştur.

Nasih Efendi'nin hayatı seher vakti başlardı. Teheccut namazına büyük önem verir ve hangi durumda olursa olsun onu terk etmezdi. Tarikâtla ilgili zikrini seher vaktinde yapardı. Sabah namazını ailesi ile birlikte evde cemaatle kılar ve bir süre daha zikirle meşgul olduktan sonra kütüphanesindeki kitaplarını mütalaa ederdi. Diğer vakit namazlarında evin dışında cemaatle birlikte kılar bu konuda gevşeklik gösterenleri de ikaz ederdi.

Nasih Efendi'nin yazmış olduğu üç ciltlik bir tefsirin bir kısmının ellerinde bulunduğunu söyleyen Seyfuddin Efendi, babasının Şafii fıkhına dair bir kitap yazmaya başladığını, ancak tamamlayamadığını, bunun yanında tasavvufa dair

Halidiye adlı bir eseri Azerbaycan diline tercüme ve şerh ettiğini ifade etmektedir. Ne yazık ki, el yazması bazı kitapları çıkan yangında ya telef olmuş, ya da kaybolmuştur.

Müracaat ettiği kitaplar arasında Gazzali'nin İhya-u ulumi'd-din'i, İmam Şarani'nin fıkha ve tasavvufa dair eserleri, imam Nevevi'nin bazı kitapları ve İbin Hacerin Şafii fıkına dair kâleme aldığı on ciltlik eseri bulunmaktadır. O, sadece dinî kitaplarda yetinmeyip ansiklopedi türü kitapları da imkanı ölçüsünde takip etmeye çalışmış bir alim olmasının yanında, matematik, fen, astronomi ile de ilgilenmiş çok yönlü bir şeyhtir.

Nesih Efendi, Sovyet döneminde adı geçen bölgede imkanlar dahilinde talebe yetiştirmeye ve halkın dinî bilgilenme ihtiyaçlarını karşılamaya çalışırken, bu şansa sahip olmayan diğer bazı bölgelerde ise bir cenazeyi İslâmi usule göre kaldıracak ve defnedecek herhangi bir kimse bile bulunamazdı. Cenazenin kaldırılabilmesi için başka yerlerden hoca (molla) çağrılırdı. Bunların bilgisi ise sadece kiril alfabesiyle yazılmış fatiha, ihlas ve yasin sûrelerinin ezberinden ibaretti.

Seyfüddin Efendi, Sovyet döneminde adı geçen bölgede Nakşbendîliğin yanı sıra, az da olsa, Kadiriğe mensup bazı müritlerin bulunduğunu ifade etmektedir.⁶⁵

Yukarıda da kısmen değindiğimiz üzere X-XI asırlardan itibaren sufizm hareketleri Türkler arasında daha da geniş yayılmağa başlamıştır. Bu hareket Azerbaycan'da daha önceleri de görülmüştür.⁶⁶

Azerbaycan'da halkın değer verdiği yerlerden biri Nahçıvan bölgesinde büyük filozof ve mütefekkir Nesreddin Tusi'nin yaşadığı bölgedir. Burada Mimar Acemi'nin "Mümine Hatun" türbesi insan tefekkürünün mahsulünden çok ilahi gücün ifadesi gibi tanınır. Bundan ilave "Gemi Kaya" kayası, Hz. Nuh'un gemisini felaketten kurtaran

⁶⁵ Ramazan Muslu, "Azerbaycanlı Bir Mutasavvıf : Muhammed Nasih Efendi (1917-1996)", A.Ü İlahiyat Fak. Dergisi, S. 9, Ankara 2002, ss.163 - 173

kaya olarak bilindiği için değer verilen bölgelerden biridir. Ashab-ı Kehf ziyaretgahı (adı Kur'an-i Kerimde geçen) da bunlardan biridir. Buralar rus hakimiyeti zamanında unutturulmağa çalışılan kutsal bölgelerdir.⁶⁷

Azerbaycan'da halkın sevip saygı gösterdiği insanlardan biri Mir Mövsüm Ağa'dır. Mir Mövsüm Ağa Möhsünzade 1883'de doğup, 1950'de vefat etmiştir. Çok kalabalık olmaması sebebiyle onun vefatını halktan gizlemeğe çalışsalar da bunu başaramamışlar. Konuşamadığı için onu sadece çok sevenleri ve yakınları anlarmış. Mir Mövsüm Ağa 3. imam Hz. Hüseyin'in neslinden olup, Bakü'de İçeri Şehir denilen bir yerde dünyaya göz açmıştır. Babası Seyyid Mir Talıb Ağa'nın 6 çocuğu olmuştur. Onların içerisinde Seyyid Ali denilen bir çocuk olağanüstü özellikleriyle dikkat çekmiştir. Bedensel özürlü olan bu olağanüsütü çocuk sonralar Mir Mövsüm Ağa olarak tanınmıştır. Mir Mövsüm Ağa'nın ebeveynleri kardeşlerinden ikisi Kerbela'da defnedilmiştir. 1937 Represiya devrinde (kommunist hakimiyetin halkın din ve ilim adamlarını vahşice yokedip, sürgün ettikleri bir dönem) ona hiçbir şey yapamamışlar. Mir Mövsüm Ağa'nın, halkın yanındaki nüfus ve itibarı sebebiyle onu görmemezlikten gelmişler.

Hiçbir din farkı olmadan başka din ve milletten olanlar da onu sağlığında ve şimdide ziyaret etmişlerdir. Ünlü rus ressamı N. Safranov başına gelen bir hadiseni bu şekilde anlatmaktadır: Trafik kazasında herkesin ölüp veya yaralandığını ama kendisine hiçbir şey olmadığını, üzerinde Mir Mövsüm Ağa'nın resmi olduğu ve ona büyük bir saygı göstermesi sebeble izahetmektedir. Bu hadiseden sonra Safranov onun ailesine ve kendisine büyük saygı ve teşekkürünü sunmuştur.⁶⁸

⁶⁶ Fuzulî Bayat (Gözelov), Azerbaycan İlimler Akademisi Nizami adına Edebiyat Enstüsü, İlmî Araştırmalar Dergisi I-II sayısı, "İlim" neşriyatı, Bakü 2000, s.161

⁶⁷ Sabir Hüseyinov "Tanrıya En Yakın, En Doğma Ünvan" makalesi Azerbaycan gazetesi, 6 Ocak 2002

⁶⁸ Flora Halilzade "Kudretine İman Getirilen Mir Mövsüm Ağa" mak. Azerbaycan gazetesi 27 Ekim 2002

Azerbaycan topraklarında yaşamış, kendi davranış ve vaz-u nasihatlarıyla insanları irşad etmiş, gönül ve maneviyat büyükleriimizden biri de Mir Möhsün Ağa olmuştur. Araştırmalar sonucunda Mir Möhsün Ağa'nın her hangi bir tarikat ve tasavvufi hareketle münasebeti kayd edilebilmemekle beraber dini ve özellikle de islam dinin rus hakimiyyeti tarafından tamamen yasaklamış bir zamanda insanları irşad eden halkın nazarında büyük bir Allah dosu, gönül ehli insan gibi onu sevenlerin gönlünde taht kurmuştur.

Mir Möhsün Ağa'nın hayat tarihine kısaca bir göz atalım 1883'de Bakü'nün eski sırlı ve mistik havalı bir bölgesi olan İçerişehher'de dünyaya göz açmıştır. Göbeyi iyi kesilmediği için yaşama ihtimali kalmamış eve çağrılan bir din büyüğü de “ bu körpenin işi Allaha kalmıştır” demiştir. Bu sebeptendir ki Mir Möhsün Ağa bedenî ve fizikî bakımdan çok zayıf ve felçli olmasına rağmen Allahın lütfundan ikram etdiği kimselerden olmuştur.

Kırk yaşına kadar az da olsa yürüeyebilen Mir Möhsün Ağa bu yaşdan sonra yürüyemez olmuştur. Ona kendi hayatına adanmış ve konuştuklarını en iyi anlayan kız kardeşi Sekine hanım olmuştur.

Mir Möhsün Ağa bu ve civar bölgelerde Büyük Ağa, Mir Möhsün Ağa, Yeşil Seyyid, Etağa gibi tanınsa da asıl adı Ağa Seyyid Ali Sabir Abutalıb oğlu Mir Möhsünzade olmuştur.

Hayatının on yılı Mir Möhsün Ağa ile bir ailede, bir yerde geçmiş R. Mahmudov hatıralarında bunları kayd etmektedir. “ Bedence zayıf olan Ağa az yemek yer, genellikle et suyuna doğranmış ekmeğ yer, sigara içerdi.(kazbek isimli sigara) Temiz ve düzenli giydirilen, zaman zaman faytonla gezmeğe çıkarılan ve hamama götürülen Ağa, yakın ve sevenlerinin aşırı iltifatı yüzünden bazen sıkıldırı”.

Onu sevenlerden ressam profesör Cabbar Qasimov'un dediklerinden : “ Onun yüzü bembeyazdı, sanki nur saçardı. Benzersiz tebessümü vardı, insanlarla ünsiyetteyken sevinçli halde olurdu, yüzü gülerdi. Ama o gülümseyende gözlerinin içinde, yüzünde keder sezilerdi. Yaradanla daima temas halinde olduğu hissi insanı kaplardı. Onun girde, kara, puçurlanmış gözlerini çok net hatırlıyorum. Gözlerini sık, kalın, çatma kaşları süslüyordu. Sol kaşı hilal şeklinde, burnu nazik, uzunca ve biraz da gövsvari idi. Nazik dudakları, kalın bıyıklı idi. Dişleri bembeyazdı. Bembeyaz , ince ve uzun parmakları vardı.

Sevenleri onu “ insanperver, hümanist bir insan” olarak tanırlardı. Ağa özellikle de çocukları seven, onları görende yüzü gülen nurlanan, tebessüm eden muhterem bir şahsiyet gibi yad edilmektedir.

Neseb bakımından Hz. Peygamber (s.a.v)'e kadar ulaşan Mir Möhsün Ağa'nın bu tür özellikleri Peygamberimizin de bazı özellikleri ile üst üste düşmektedir.

Mir Möhsün Ağa'nın kardeşinin torunu Rûfet Mahmudov'un hatıralarının birinde bu ibretimiz, hoş pasaj da geçmektedir. “Seyyid insanları, özellikle çocukları çok severdi. Her kesi güler yüzle karşılardı. Bir zincirli cep saati vardı, yanından geçenler “ Ağa, saat kaçtır?” diye sorduklarında Ağa'nın hoşuna gider, o da cebini gösterir, soran kimse kendisi saati çıkarıp bakar ve geri verirdi. “Sağolun Ağa” derlerdi. Bu hadiseden Ağanın çöhresi benzersiz, hoş, tebessümle nurlanardı”. Yine de R. Mahmudov'un hatıralarında “ Ağa yaz vakitlerinde bazen pencerenin karşısında oturur, insanları seyerder, bazı yüzler, simalar gördükde yüzünü yana çevirir ve kızardı”.*

Allahın lütfundan ikram ettiği nadir kullarından biri olan Mir Möhsün Ağa, sıhhat ve sağlığı sebebiyle hiç bir dini tahsil alamamış, tamamen ümmî bir insan olmuştur. Ama her defasında Allah'a yüz tutar ellerini havaya kaldırabildiği kadar

kaldırır ve zor anlaşılabilir sözlerle şöyle dua eder ve yalvarmış :” Allahım, sana kurban olum”.⁶⁹

Hayatı boyunca hiç evlenmeyen Mir Mövsüm Ağa hem de çok cömert ve eliaçık insan olmuştur. Gazeteci İrade Esedova “ Etağa mucizeleri” adlı makalesinde Ağa'nın çok cömert ve eliaçık insan olduğunu bu şekilde kaydetmektedir.” Muharibe yıllarında kendi maddi hesabına tank top almış, askerler için elbiseler yaptırmış, savaş sebebiyle yetim kalmış çocuklara, imkansızlara çok büyük yardımlar etmiştir*.

Prof. Dr. Tofik Aliyev Seyyid Ali Ağa dünyasını değiştğinde İran, Türkiye, Afganistan, Romanya, Bulgaristan ve Almanya'dan birçok taziye ve baş sağlığı mesajları geldiğini kaydediyor. Bakü'deki Rus Kilisesinin, Yahudi İcmasının temsilcileri de onun defni merasimine katılmışlardı. Vefatından sonra Ağa'nın mezarını zamanın Rus hakimiyeti yerle yeksan etmek istemiş fakat halkın büyük nifret ve isyanından korkarak bu kararından vaz geçmiştir. Hal hazırda Ali Seyyid Ağa'nın mezarı Bakü'nin Şüvelan bölgesindedir. Halk ona büyük sevgi ve ihtiram göstermeğe devam etmektedir.^{70*}

Bakü – Deveci yolunun üstünde Siyezen'nin yakınığında (Bakü'nün civarında yerleşen bölgeler) beş çıplak zirvesi olan bir dağ mecuttur. Beşparmak adlanan bu

⁶⁹ Z.H. Habiboğlu, G.Zapletin, Bakü-1999, s.30

* Mir Möhsün Ağa, fizikî, bedenî bakımdan felçli olmakla beraber konuşma, hitab bakımından da kusurlu idi. Hal, hareket, davranış ve az da olsa konuşmasında onu en iyi anlayan kız kardeşi Sekine hanım idi.

Ayrıca Mir Möhsün Ağa hakkında “ya Etağa cediti” adlı kitab Z.H. Habipoğlu, G. Zapletin, Bakü-1999 tarafından hazırlanmıştır

* 1941-1945 Alman –Sovyet savaşı, buna Azerbaycan da Sovyet hakimiyeti altında olduğu için katılmak zorunda bırakılmıştır.

⁷⁰ Prof. Dr. Şamhalil Memmedov, “Rahimdil, Nurlu, Benzersiz İnsan” mak. (Dini - Manevi Kaynaklarımız), Azerbaycan muallimi” qazetesi 28 Kasım – 4 Aralık 2003

* Şunu da gözönünde bulundurmak zorundayız ki, Mir Mövsüm Ağa dinin ve özellikle de İslamın yasaklandığı veya tamamen ortadan kaldırılmak istendiği rus ve sovyet hakimiyetinin kurulduğu ve hakim olduğu bir dönemde yaşamıştır. Allah kelimesini bile söylemenin Sibiryaya ömürboyu sürgün edilmeğe sebepolan bir devirde din adı altında çevresine bu tür insanları yığmak ve bu hizmeti etmek bile Allah'ın büyük mucizelerinden biri olsa gerek. Zaten bu manada Mir Mövsüm Ağa'nın bir çok kerametleri de görülmüştür.

olağan üstü görüntüsü olan dağa halk arasında “Hızır Zinde Baba” da denilmektedir. Hakkında ister yazılı, ister şifahi edebiyatta muhtelif mülahizeler mevcuttur. Azerbaycan Sovyet Ansiklopediyası II cildinde Beşparmak veya Hızır Zinde Baba dağının tahminen IV – VII y. yıla ait olduğu kayıtlanmaktadır.

Abbasqulu Ağa Bakıhanov (Azerbaycan’ın ünlü düşünür ve şairlerinden biri) meşhur “Gülistan-i İrem” adlı eserinde “Kur’an’da adı çekilen iki denizin kovuşağı Şirvan vilayetinde olup, Musa ve Hızır (a.s) peygamberlerin görüştüğü mekan da aynı yerdedir” diye kaydetmektedir. Bazı tarihi kaynaklarda Beşparmak zirvesi “Hızır peygamberin” kayası diye anılmaktadır.

Araştırmacı ve gazeteci A. Tağıyev “Siyezen’li oğlanlar” adlı eserinde bu kutsal yerle ilgili olarak şöyle söylemektedir: “Hızır Zinde” bileşimindeki Zinde sağ, diri anlamına gelmektedir. Bu da eski doğu edebiyatında zikrolunan “Abı zemzem” (zemzem suyu, dirlik suyu) içmiş Hızır’a (a.s) işaretidir. Ona göre de bazı tarihi kaynaklar Beşparmak zirvesini “Hızır peygamberin sağresi” (kayası) diye zikretmektedir.⁷¹

Azerbaycan’da halkın büyük sevgi, saygı, ihtiram gösterdiği mekanlardan biri de Bel-Kürek türbesidir. Azerbaycan’ın Muğan bölgesinde XVIII y. yılın sonlarında yaşamış olan Hacı Mir Burhan Ağa bu toprakların yetiştirmiş olduğu gönül insanlarından biridir. Bu türbenin tarihi hakkında kaynaklarda kısaca şunlar kaydedilmektedir. Anlatıldığına göre Hacı Mir Burhan Ağa’nın yaşadığı yerin yakınlarında büyük bir kabile topluluk güneşe tapmaktaymışlar. Onlar Hacı Mir Burhan Ağa’ya “Eger biz yaşadığımız yere Kür nehrinden su veya yol çeksen senin yoluna gireriz” demişler. Bu da zamanın şartlarına göre oldukça çok zor bir iş olduğu için Hacı Mir Burhan Ağa’nın yakınları bunu uygun görmemişler. (Kür nehri bu

⁷¹ Flora Halilzade “Beşparmak Dağı Efsanesi veya Hızır Zinde Baba Ziyaretgahı” mak. Azerbaycan gazetesi, 28 Temmuz 2002

bölgelere 20 km uzaklıktaymış. Bu bölgenin adının Güneşli olduğu da kaydedilmektedir.) Buna Hacı Mir Burhan Ağa'nın hanımı Hırda hanım da razı olmamış, hatta onu bu fikrinden uzaklaştırmak istemişse de, bunu başaramamıştır.

Ertesi gün Hacı Mir Burhan Ağa erkenden Kür nehrinin kenarına gelmiş ve güneşe tapan bu topluluğun hidayetini vesile olabilmek için kollarını sıvamıştır. Öğlen namazına az kalmış hanımı Hırda hanım yemek-içmek için bir şeyler getirmiş. Hacı Mir Burhan Ağa da abdest alıp namaz kıldıktan sonra yemek sofrasına oturmuş ki, birden bir bel kendi kendine su çukuru kazıyor, bir kürek de çukurdaki toprağı dışarı atıyormuş. Bu işe Hacı Mir Burhan Ağa'nın hanımı ve köy halkı şaşırılmış ve Hacı Mir Burhan Ağa'ya olan sevgi ve muhabbetleri bir daha artmıştır. Akşama kadar da köye su ve yol çekilip bitmiştir. (Günümüze kadar o su arkının ve yolun bir kısmı durmaktadır.) Bunun için de sonradan Hacı Mir Burhan Ağa'nın seven ve yakınlarının yaptırmış oldukları bu türbeye, "Bel-Kürek Türbesi" adı verilmiştir.

Hacı Mir Burhan Ağa sözüne sadık kalarak bu görevi yaptıktan sonra o topluluğun resisiyle görüşmek istemiştir, onlar da Hacı Mir Burhan Ağa'nı büyük hörmetle karşılamışlar. Fakat reisin veziri önceden hazırlatmış olduğu bir pılanla Hacı Mir Burhan Ağa'nı elini kolunu bağlattırarak büyük bir tandıra attırır. Daha sonra kabilenin reisi ve yakınları İslamı kabul etmek için Hacı Mir Burhan Ağa'yla görüşmek istiyor, o da bulunamayınca bu pılanın üstü açılır ve veziri idam ettirir. Uzun aramadan sonra Hacı Mir Burhan Ağa tandırda namaz kılarken bulunur. Çıkarıldıktan sonra üzgün halde köyüne dönüyor. Ertesi gün o bölge yerle bir olmuş ve yerinde bir dağ yükselmiş olarak köy halkı tarafından ibretle izlenmiştir. Bu dağ "Dirov" dağı olarak anılmış ve günümüzde de varlığını korumaktadır.

Günümüzde de Hacı Mir Burhan Ağa'nın nesli devam etmektedir. Torunlarından Allahyar Ağayev, Ağası Ağayev, Hırda Ağayeva, Azad ve Hidayet Ağayevin adları bilinmektedir.⁷²

Azerbaycan'ın Bilesuvar bölgesinde Hacı Mir Sultan Ağa şecere itibarıyla Seyyit olduğu bilinmektedir. Bilesuvar'da, Sabirabatta bir çok yollar köprüler, mescitler yaptırmıştır. 1930'lu yılların kanlı ve vahşetli günleri ondan da yan geçmemiştir. Dini inancı yüzünden sürgünler, eziyetler görmüştür.

Yakınlarının dediklerine göre kış aylarında kalın elbiseler giyerek evden çıktığı halde eve bir ceketle dönermiş. Kimsesizlere, yoksullara, muhtaclara, öğrencilere el tutar ve yardım edermiş. Hatta bazı öğrencilere okulu bitirinceye kadar yardım eder ve onlar da kimin kendilerine yardım ettiğini bilmezlermiş. Hakkında bazı menkibe ve hadiseler anlatılmaktadır.*

Hacı Mir Sultan Ağa uzun müddet Hacca gitmek arzusunda olmuş, nihayet 1993'te kutsal bölgeleri ziyaret etmek nasip olmuştur. Ne zaman, nerede vefat edeceğini ona bildirilmiştir. Oğlu Mir Eyyup bu hakta şunu anlatmaktadır: "Hacı Mir Sultan Ağa Hacc ziyaretinden önce bizden ses kaydedici bir teyp istedi ve bunları gizlice yazdırmıştır: Ben Seyyit Alımmemmet oğlu Mir Sultan 1993'te Haziran ayının 4'ünde Mina dağına ziyaretten iki gün sonra günün ikinci yarısında saat 4'te dünyamı değiştirecem." Evlatlarına da Hacc ziyaretinden sonra dinleyebilirsiniz demiştir. Onun dediği gibi de olmuştur. Onu Hz. Peygamber'in (s.a.v) hanımı Hz. Hatice'nin (r.a) annesi Hz. Amine'nin (r.a) defnedildikleri yere, Şeybu Ebu Talip mezarlığına defnetmişler.⁷³

⁷² Flora Halilzade, "Ziyaretgahlarımız, Bel-Kürek Ocağı" mak. Azerbaycan gazetesi, 3 Eylül 2000

* Azerbaycan'ın Lenkeran bölgesinden sürgün edilmek için gemiye bindirmişseler de gemi çalışmaz ve onu gemiden indirmişler. Bu olay bir kaç defa tekrar edilmiştir. Hacı Mir Sultan Ağa'dan özür diliyerek serbest bırakılmış ve o günün devlet memurları onu görmezden gelmişlerdir.

⁷³ Qılman İlkin, "Büyük Keramet Sahibi" mak. Respublika gazetesi, 27 Temmuz 2000

Baba Kuhî Bakuvî Mehemmet Ali İbn Abdullah 948'de Bakü'de doğmuş 1050'de Şiraz'da vefat etmiştir. Azerbaycan şairi, filozof, Doğu ülkelerinde (İran, Arabistan, Hindistan ve s.) seyahat etmiş, bir İran'ın Nişapur şehrinde, sonra Şiraz'da yaşamıştır. Eserleri Arap ve Fars dillerindedir. Sûfi şiirinin ilk tanınmış simalarındandır. Önceler Ortodoksal İslam mevkiinde durmuş, sonralar Batınlıların kurucularından biri olmuştur. Felsefi görüşlerinin esasını materyalist meyilli panteizm, zerdüştilikle, Empedokl ve Pifagor öğretilerinin ayrı ayrı iddiaları oluşturmaktadır. Farsca divanı vardır. "Gafillere Haberdarlık" ve "El Hüseyin Bin Mansur el-Hallacın Hayatının Evveli ve Sonu" eserlerini şarkşinas L. Massinyon Fransızca tercümesiyle birlikte basmıştır. (Paris, 1914) "Hadisler", "Ariflerin Haberleri", "Hikmetli Sözler" ve s. eserlerinin de olduğu tahmin edilmektedir.⁷⁴

Azerbaycan'ın Quba bölgesinin Ağbil köyünde 16 asırlık bir abide türbe bulunmaktadır. Üç türbeden ibaret olmuş, sonradan biri dağılmıştır. Şimdiyedek kalmış diğer iki türbenin biri taş kürsülük üzerinde pişmiş tuğladan yapılmıştır. Türbe dışarıdan sekizgen, içeriden ise dörtgen yapımlıdır. Dörtgenlinin kuzey tarafında giriş kapısı vardır. Türbenin içerisinde kümbeze doğru uzanan dayak onun sağlamlığını korumaktadır. Dikkat çeken hususlardan biri de türbenin yapımında taş ve tuğlanın yüksek ustalıkla kullanılmasıdır. Türbenin üzerindeki kitabede onun 1537'de Şirvanşah II Halilullah zamanında Şeyh Mezyet'in şanına yapıldığı gösterilmiştir. İkinci türbe ise sade yapımıyla dikkat çekmektedir. Dağılmış üçüncü türbenin h.940'da (m.1533) yapıldığı türbenin üzerindeki kitabeden anlaşılmaktadır. Profesör B. Dorn Ağbil köyünde Mimar Taceddin tarafından yapılmış 1446 tarihli başka bir türbenin olduğunu da bildirmektedir.⁷⁵

⁷⁴ Seyyidzade A. A, "Baba Kuhu Bakuvî" maddesi, Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi, c.I, s. 517, Bakü 1976

⁷⁵ Aleskerzade E. "Ağbil Türbeleri" maddesi, Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi, c.I, ss. 102-103, Bakü 1976

XIII y. yılın sonları XIV y. yılın başlarında Azerbaycan'da yaşamış sūfi, şair, mütefekkir ve alimlerden biri de Şeyh Mahmud Şebusteri olmuştur. Şeyh Mahmud Şebusteri'nin hangi sūfi harekette olduğu ciddi bilinmemekle beraber, sūfi meyilli eserleri, görüşleri dikkat çekmektedir. Bunlardan biri "Gülşen-i Raz" mesnevisidir. Küçük hacimli olmasına rağmen derin mana ve içeriğe sahip bu mesnevi 1000 beyte yakındır. Orta asır Doğu felsefesi fikir cereyanlarının öğrenilmesi sahasında "Gülşen-i Raz" değerli kaynaklardan biridir. Şeyh Mahmud Şebusteri bu eserinde Orta asır sūfi edebiyatında yaranmış ıstıla, ifade, remz ve işaretleri kendi tefekkür tarzına uygun olarak izahetmiştir.⁷⁶

Şebusteri sūfilerin dünya görüşü ve tefekkür tarzlarındaki mana birliği ve benzerliğini ortaya koymakla beraber tasavvufî mana ve ıstılahları yığcamlaştırmıştır. Bununla beraber bazı ilmi-felsefi mevzuları da özellikle vahdet-i vücud mevzusunu sistematikleştirmede kendi katkısını ortaya koymuştur.⁷⁷

XIII-XIV y. yılda bazı ilmi-tasavvufî müzakereler sonucunda Horasan'ın meşhur alimi Emir Hüseyin Herevi bu müzakerelere sebep olan mevzuların anlaşılması maksadıyla h. 717'de (m.1317) manzum mektupla Şeyh Mahmud Şebusteri'ye müracaat etmiştir. Şebusteri önce Tebriz alimleri karşısında bu mevzulara izah verir, daha sonra da bu mevzular doğrultusunda izah ve şerhlerini genişletmekle "Gülşen-i Raz" mesnevisini ortaya koymuştur.

Sufuzim İslam'ın yayıldığı ülkelerin manevi hayat muhitine ve tarihine güçlü tesir etmiştir. O cümleden Azerbaycan'a da. Ünlü şarkşinas, oryantalist A. E. Kırmski "Biz eğer Türkiye ve İran'ın aklî inkişaf tarihine baksak görürüz ki, herbir hadisenin temelinde mistisizmin, asketizmin veya sūfizmin kuvvetli izi vardır" diyor.

⁷⁶ Kurbaneli Memmedzade, "Şeyh Mahmud Şebusteri, Gülşen-i Raz" (tercüme) Elm neşriyatı, Bakü 1972, ss. 3-4.

⁷⁷ A.g.e, ss. 5-6.

Anlaşıldığına göre sūfi temayülü hayatın tüm sahalarına nüfuz etmiştir. Sûfizmin en büyük tesiri etika sahasına olmuştur. Hatta ünlü oryantalist Dyuga Doğu halklarının ahlakının esasını sūfizmin oluşturduğunu kaydetmektedir. Sûfizmi kabullenenler arasında bir çok şair ve filozoflar çıkmış ve onlar İslam'ın siyasi tarihinde büyük rol oynamışlardır. İslam'ın yayıldığı ülkelerde sūfiler halkın manevi, ahlaki önderleri olmuşlardır.

Sûfizmde adamın manevi yönden kamilleşmesi, yani onun Allah'a kavuşmasının dört merhalesi vardır. a. Şeriat b. Tarikat c. Marifet d. Hakikat.⁷⁸

İslam dininde sūfiliyin temelini Hz. Ebu Bekir ve IV halife Hz. Ali (r.a) tarafından koyulduğu gösterilmektedir.⁷⁹

Kısaca şunu da belirtmekte fayda vardır ki, Azerbaycan'da bir çok tarikatların faaliyetleriyle yanaşı az da olsa Bahailik'le de karşılaşmaktayız. Bahailiğin davamcı ve tebliğcileri XIX asrın 80'li yıllarında İran'dan gizlice olarak Azerbaycan'a geçmiş ve 1890'da Azerbaycan'da ilk Bahai teşkilatı kurulmuştur.⁸⁰

Bahailik tarikatı Azerbaycan'ın Gence, Salyan, Göyçay, Ağdam bölgelerinde, Bakü'nün Balahanı, Göyçay'ın Cinli köylerinde ve Tiflis'te yayılmıştır. Azerbaycan'da Sosyalizm'in kurulmasından sonra başka tarikatlar gibi Bahailiğin de işlevi kısıtlanmış ve zamanla da yasaklanmıştır.⁸¹

Sovyet hakimiyeti kurulduktan sonra bütün dini, özellikle de İslamî ve İslam'ı daha sistemli şekilde yaymak isteyen tarikatların faaliyetlerini yasaklamışlar. Bunu başaramayınca kendi güdümlerinde, kendi düşünceleri doğrultusunda merkezden daha iyi kontrol edebilmek için Sovyet hakimiyeti dört yönetim merkezi kurdurtmuştur.

⁷⁸ Mehemed Balayev, "İslam ve Onun İctimai-Siyasi Hayatta Rolü", Azerbaycan Devlet neşriyyatı, Bakü 1991, s.70.

⁷⁹ P. Pozdnev, "Darvişi v Musulmanskom Mire" (İslam Dünyasında Sûfizm), Orenburk 1886, s. 24.

⁸⁰ M. Settarov, "Sosyalizm Kuruculuğu Devrinde Azerbaycan Halkında Ateizm Dünya Görüşünün Formalaşması", s. 91.

1. Orta Asiya ve Kazakistan Müslümanları Ruhani İdaresi (Merkezi Taşkent). 2. Zakafkasiya Müslümanları Ruhani İdaresi (Merkezi Bakü). 3. Kuzey Kafkas ve Dağıstan Müslümanları Ruhani İdaresi (Merkezi Buynaks). 4. Sovyetlerin Avrupa hissesi ve Sibiry Müslümanları Ruhani İdaresi (Merkezi Ufa).⁸²

Azerbaycan'ın ilmi-felsefi fikir tarihinde XI-XII y. yıllar daha uğurlu devirdir. Bu asırlarda tanınmış ünlü alim, düşünür ve ilahiyatçı alimlerden bunları kaydedebiliriz: Ebu'l Hasen Behmenyar, Şihabeddin Maraği, Ebu Said Urmevi, Ebu Said Tebrizi, Eynelguzad Abdullah Miyaneci sûfizmin manteist sistemini çalışıp hazırlamışlardır.

XIII-XIV y. yılda Şemseddin Hosrovşahi, Efzeleddin Hanuci, Siraceddin Urmevi, Nesreddin Tusi, Kemaleddin Erdebili gibi mantıkçı, filozof, Şihabeddin Ömer Suhreverdi, Şerafeddin Erdebili, Burhaneddin Bakuhi, Mahmud Şebusteri ve başkaları tanınmış ünlü sûfi düşünür, Taceddin Mehemmed Urmevi, Zeki Beylegani, İzzeddin Yusuf Erdebili ve başkaları daha çok hukukçu, ilahiyatçı alim gibi dikkat çekmektedir.

XV ve sonraki asırlarda Seyyid Yahya Şirvani Bakuvî, Kemaleddin Mesud Şirvani, Muhyiddin Mehemmed Berdei, Nasrullah Halhali, Mehemmed Nahçıvani, Abdullah Nahçıvani, Sinaneddin Gencevi, Yusuf Karabaği, Recepeli Tebrizi ve başkaları felsefe, mantık, ilahiyat, İslam hukuku ve s. mevzularda değerli eserler yazmışlardır.⁸³

Bunlardan bazılarını kısaca gözataım: Ebu Bekir Ahmed Harun oğlu Berdei Berdici (?-914) zamanında Azerbaycan ve özellikle yaşadığı bölgelerde tanınmış hadis alimidir. O, zamanında Azerbaycan'ın Kür nehri kıyısında, Berde'nin 14 fersahlığında yerleşen Berdic şehrinde doğmuştur. Berdici Yakın Doğu ülkelerini

⁸¹ Mehemmed Balayev, "İslam ve Onun İctimai-Siyasi Hayatta Rolü", Azerbaycan Devlet neşriyatı, Bakü 1991, s. 88.

⁸² A. g. e. s. 136.d

gezmiş, Nişapur, Bağdat ve Mekke’de yaşamıştır. Ahmed Berdici zamanın ünlü alimlerinden ilim almış ve müderrislik yapmıştır. Ebu Abdullah Mehemmed Nişapuri’nin (?-1014) “Nişapur Tarihi” (Tarih-i Nişapur) kitabında denildiği gibi “o faydalanmış ve faydalandırmıştır”. Hatip Bağdadi (1002-1071) ve Abu Sa’d Sem’ani (1113-1167) kendilerinden önceki müelliflere dayanarak Ahmed Berdici’nin büyük alim olduğunu, hadisleri ezber bildiğini kaydetmekle yanaşı kaynaklarda yine de Berdici için “nüfuzlu, nüfuz sahibi (siga), inanılmış nüfuz sahibi (siga me’mun), doğrucu (seduk)” gibi ifadeler tekrar tekrar kullanılmıştır.

Ahmed Berdici’nin “Nadir Adlar” (el Esmâ’ul-Müfrede) eserinin elyazma nüshalarından biri Kudüs’ün Halidiyye, diğeri Şam’ın Zahiriyye kütüphanelerinde korunmaktadır. Eser bazı peygamber eshabeleri ve onların davamcıları, hadis alimleri, onların ülkeleri ve onlar hakkında konuşanlar hakkındadır.

Ebu Bekir Ahmed bin Harun Berdei Berdici’nin bu kitabı ilim dünyasında VII-X y. yılların tarihi hadiselerini ve ictimai-siyasi fikrini öğrenmek bakımından önemlidir.

Mehemmed Bakuvî (?-1037) ilk kaynaklarda kaydedildiğine göre Ebu Abdullah Mehemmed Abdullah oğlu kendi babası Ubeydullah’a göre Bakuvî (veya Bakuyi) ve “Bakülü oğlu” (İbn Bakuye veya İbn Baku), Şirazda yaşadığına göre ise Şirazi gibi tanınmıştır. Abdullah Ensari (1006-1086), Ebu Sa’d Sem’ani ve diğer yazarların kaydettiğine göre o, birçok hadis ve sûfizme dair hikayeler toplayan sûfi alimlerden biri idi. Mehemmed Bakuvî bazı kaynaklarda Eş’ariliyin taraftarı sayılmıştır.

Mehemmed Bakuvî meşhur sûfi Hüseyin İbn Mansur Hallac’ın (858-921) manteist meyilli düşünce ve görüşlerini yaymış ve bu mevzuda eserler yazmıştır. Eserlerden biri olan “Hallac’ın Hayatının Başlangıcı ve Sonu”nu (Bidayet Hal el-Hallac ve Nihayetuhu) L. Massinyon fransızcaya tercüme ile birlikte 1914’te Paris’te

⁸³ Prof. Dr. Zakir Memmedov, “Orta Asır Azerbaycan Filozofları ve Mütefekkirleri”, Azerbaycan Devlet neşriyatı, Bakü 1986, ss. 4-5.

yayınlamıştır. “Sûfilerin Hikayetleri” (Hikayet’us-Sûfiyye) esrinin bir elyazması İstanbul’un Ayasofya kütüphanesinde. Türk alimi Hacı Halife (1608-1670) Mehemed Bakuvî’nin “Ariflerin Haberleri” (Ahbar’ul-Arifin) adlı başka bir eserinden bahsetmiştir.

Mehemed Bakuvî ömrünün sonlarında 90 yaşından sonra Şiraz yakınında bir mağaraya çekilip orada yaşamıştır. Onun mezarı Bakuhi veya Baba Kuhî adlandırılır.^{84*}

Azerbaycan topraklarının maneviyat, gönül aleminin ünlü ve köklü simalarından biri de Dede Kokut’ur. Mevzumuz ve daha sonralar bu topraklara İslam ve Tasavvufi anlayışın köklatması, yeşerip neşv-ü nema bulmasında Dede Korkut anlayışının önemli ve esas olduğu gerekçesiyle kısaca “Kitab-i Dede Korkut’ta” İslamî motiflere dikkat çekmeği uygun gördük.

Azerbaycan Türk şifahi, halk edebiyatının ilk yazılı temsilcisi ve Azerbaycan Oğuz devletinin tarihi abidesi olan “Kitab-i Dede Korkut’ta” İslam dinine çok büyük saygı ve ihtiram gösterilmektedir. Destanın meşhur kahramanlarından biri Bekdüz Emen Hz. Peygamber’le (s.a.v) görüşüp, Onu ziyaret etmiştir. O, destanda gidip Hz. Peygamber’in (s.a.v) yüzünü gören ve sahabi adını alan şahıs gibi tanıtılır.

Kur’an-i Kerim Oğuz kahramanlarının kutsal kitabıdır. Önemli bir hadise olsa Kur’an’a yemin etmişler. Destan ve abidede sünni-şia mübahisesi yoktur. Hz. Peygamber’den “Tanrı Dostu”, Hz. Ebu Bekir’den “Sadık”, Hz. Ali’den “Kılıç çalıp din

⁸⁴ Prof. Dr. Zakir Memmedov, “Orta Asır Azerbaycan Filozofları ve Mütefekkirleri”, Azerbaycan Devlet neşriyatı, Bakü 1986, ss. 6-10.

* Şunu da kaydedelim ki, yazar bu kitabında X-XVII y. yılda Azerbaycan’da yaşamış olan 27 filozof, mantıkçı, ilahiyatçı ve sûfi alimin Ebu Bekir Berdici (?-914), Ebu Said Ahmed Berdei (?-929), Mehemed Berdei (?-961), Mehemed Bakuvî (?-1037), Ebu’l Hasen Behmenyar (?-1066), Ebu Said Urmevî (XI-XII y.y), Ebu’n Necib Suhreverdî (1097-1168), Eynelguzat Miyaneci (1099-1131), Şihabeddin Ömer Suhreverdî (1145-1234), Şihabeddin Yahya Suhreverdî (1154-1191), Eminateddin Tebrizi (1163-1224), Taceddin Urmevî (1177-1255), Şemseddin Hoylu (1187-1240), Efzeleddin Huneci (1193-1248), Necmeddin Nahçıvani (?-1253’ten sonra), Siraceddin Urmevî (1198-1283), Nesireddin Tusi (1201-1274), Seyyid Yahya Şirvanî Bakuvî (?-1463) ve s. hayatından, düşünce tarzından ve yazmış olduğu eserlerden bahsetmiştir.

yayan Şah-ı Merdan” diye bahsedilmiştir. Hz. Peygamber’in (s.a.v) kızı Hz. Fatıma (r.anha) “Müslümanların anası”, Hz. Aişe’den (r.anha) “Yüksek kadınlık ismetinin örneği” gibi bahsedilmektedir. Osman-ı Afvan’dan (r.a) tarifle, amme ve yasin sureleri büyük ihtiramla yadedilmektedir. Hacc ziyaretinden, Arafat’ta kurban kesilmesinden, müezzinlerin güzel ezan seslerinden bahsedilmektedir. Kitab-ı Dede Korkut ve onun içerisindekilerden haber alındığında onun ya Hz. Peygamber’in (s.a.v) zamanında, ya da Ona yakın bir zamanda yazıldığı anlaşılmaktadır.

Dini âyinler, merasimler ciddi olarak görülmektedir. İslam öncesi adet ve ananeler hakim olmuş, İslam’ı kabul etmelerine rağmen şarap içmeler, birisi öldüğünde yüz, göz dövme, kadınların yüksek sesle ağıt demeleri dikkat çekmektedir. Önemli ve kutsal varlık gibi bakılan Oğuzlar Oğuzu Dede Korkut ve onun kopuzudur. Toy-düğün meclislerinde aksakallar ve Dede Korkut “Tanrının buyruğuyla, Peygamberimizin kavliyle” diye söze başlar ve hayır dua ederlermiş. Bazı tarihi kaynak ve edbiyatlarda Dede Korkut’un da Hz. Peygamber’i (s.a.v) ziyarete gidenler arasında olması rivayet edilmektedir. Fakat onlar bu uzak yolu gittiğinde Hz. Peygamber (s.a.v) dünyasını değiştirir. İslam’ı kabul edip geri dönen Dede Korkut, hilafet ordusu içerisinde bir din hadimi gibi Azerbaycan’da, Derbent’te İslam’ın kabulü uğrunda Dağıstan’da ve civar bölgelerde hizmet ve cihat ederken şehit olur ve Derbent’in Kırklar mezarlığında defnolunur.

1638’de Kafkasya’ya seyahat eden Alman alimi, seyyahı Adam Oliari Derbent’te Kırklar mezarlığında büyük ziyaretgaha çevirilmiş Dede Korkut’un mezarını meşhur “Seyahetnamesinde” geniş şekilde tasvir etmiştir. Kitab-i Dede Korkut’ta tasvir olunan Azerbaycan Oğuzlarının yaşamlarındaki, aile yuvasındaki temizlik, yüksek ahlakî değerler, Allah’a, büyüklere, ata-anaya, kadına büyük saygı ve ihtiram İslam’ın bu mevzulardaki ilke ve kurallarıyla üstüste düşmektedir.

Destanda zenginlik fakire, güçlünün güçsüze her hangi baskı ve üstünlüğüne rastlanılmamaktadır. Aksine zayıflara, fakirlere yardım etmek, borçlunun borcunu kurtarmak, yardıma ihtiyacı olanlara yardımcı olmak ve s. bu gibi davranışlar Oğuz halkının humanist ve insancıl ilkelerine rastlamaktayız. Oğuz müslüman Türklerinde dikkatimizi çeken bir diğer iffet, namus ve ahlak örneklerinden biri de şudur ki, genç kadın ve kızların dikkatini çekmemek için genç Oğuz delikanlıları yüzlerine örtü, rüben çekmişlerdir. Bu da o toplumun iffet, namus, haya duygularına ne kadar dikkat ettiklerini göstermektedir.

Oğuz toplumu her defasında Allah'tan yardım diler ve arzularına nail olduklarında "Amennâ ve saddeknâ, maksudumuz Hak Teâlâ dergahında hâsil oldu" deyip, Allah'a şükür duygularını ifade ederlermiş.⁸⁵

Azerbaycan'da İslamî ve tasavvufî hayatın canlı olduğu bölgelerden biri de eski Ereş kazası (şimdiyse Ağdaş) bölgesidir. Eski Ereş kazası, Azerbaycan'ın kültür, medeniyet ve tasavvuf anlayışının zengin olduğu Şirvan bölgesinin bir kısmını oluşturmaktadır. Yazar Ağali Ağayev'in "Ağdaş Tarihinden Sahifeler" adlı eserinde XIX y. yılın sonları XX y. yılın evvelerinde bu bölgede medreselerin, tekkelerin, dervişlerin faaliyetlerinden bahsedilmektedir. Tabii ki, bu tür tasavvufî çalışma ve faaliyetler X-XVI y. yıla kıyasla daha zayıf olduğu görülmektedir. Kafkasya bölgesinde kısmen Rus hakimiyetinin güçlenmesi ve XX y. yılın da evvelerinde (1920) tamamen hakim olmasıyla özelde tasavvufî, genelde de dini çalışmalar yasaklanmıştı. Rus hakimiyeti zamanında bu tür çalışmalar halk arasında gizli olarak yapılmıştır.

XIX y.yılın sonları XX y. yılın evvelerinde bölgede faaliyet gösteren medreselerden bazıları: Şemsabat medresesi, Ağdaş medresesi, Arapocak medresesi, Şahlık medresesi, Hacı Hasan medresesi, Aralbir medresesi, Ağzibir

⁸⁵ Prof. Dr. Şamil Cemşidov, "Kitab-i Dede Kokut'ta İslam ve Kur'an" mak. Edebiyat gazetesini, 24 Şubat 1995.

medresesi, Tofigi medresesi. Bu medreselerde dini ilimler, zahiri ve maneviyyat ilimleriyle beraber ncum, tıp, cebr ilimleri de tahsil edilmekteydi. Bu medreselerden bazıları hakkında kısaca Şu bilgileri kaydedebiliriz.

Arapacak medresesinin kurucusu ve ilk müderrisi bölgede tanınan alim Hacı Mehemed olmuştur. Hacı Yusif oğlu Hacı Mehemed tahminen 1865-1868'li yıllarda doğmuştur. Ama 94 yaŐlı torunu Hatice nine bunun 1850'li yıllar olduğunu söylüyor.

Hacı Mehemed Efendi ilk tahsilini dayısı Hacı Osman'dan almış, daha sonra babası Hacı Yusif onu İstanbul'a göndermiştir. Tahsilini aldıktan sonra vatana geri dönmüştür. Bu medreseni de geldikten sonra kendisi yaptırmıştır. Hacı Mehemed Efendi yedi yıl AĞdaş'ta baş imam görevini devam ettirmiŐ, Sovyet Hakimiyeti kurulduktan sonra onu da hapisetmek istemiŐseler de onun bölgedeki nüfus ve itibarından çekinerek cesaret edememiŐler. Torunu Hatice nine "dedemin çok zengin bir kütüphanesi ve bir çok elyazma eserleri vardı. Kütüphanesinin zenginliği bütün Azerbaycan'da bilinirdi. Bir gün hukumet adamları (Sovyet Hakimiyetinin bölgedeki memurları) geldiler, köyün kenarında derin bir kuyu kazdırıp, dedemin bütün kitap ve eserlerini yakıp oraya gömdüler. Dedem bu hadiseden çok üzüldü. Bu hadisede bölgedeki Ermenilerin de parmağı olduğunu öğrenince dedem, keder ve üzüntüsünden 1931'de vefat etti" diyor.

Tofigi köyünde olan Tofigi medresesi de bölgenin güçlü eğitim ve Ğretim veren okullarından biriydi. Medresenin müderrisi olan İlyas Efendi Aziz oğlu Abdullazade idi. "NaŐad" lakabıyla Őiirler yazmış, fakat günümüze kadar gelmemiŐtir.

1858'de AĐdaŐın Tofigi köyünde doğmuştur. "Arap Dlinin Grameri" adlı kitabı, 22 gazeli, 10 hicvi vardır. İlyas Efendi de diğer ilim adamlarımız ve alimlerimiz gibi

Sovyet hakimiyetinin takibine maruz kalmış, fakat siyasi bir don giydiremedikleri için serbest bırakmışlar. Gizli takip 1945'de İlyas Efendi'nin vefatı ile son bulmuştur.⁸⁶

Ağdaş bölgesindeki türbe ve ziyaretgahlardan bazıları:

Hacı Bulud Baba- Hosrov köyü,

Tağı Efendi- Hosrov köyü,

Samed Efendi- Hosrov köyü,

Yeddi Gardaş Piri- Şemsabad köyü,

Ahmed Baba- Kükkel köyü,

Veyis Baba- Hınalık köyü,

Evliya Çelebi- Ağdaş şehri,

Hacı Umud Baba- Pirkeke köyü,

İsgender Baba- Leki kasabası,

Gündoğdu Baba- Zeyneddin köyü ve s.⁸⁷

Arap ve Acem sūfizminden farklı olarak, Türk halk sufiliği İslâm'ı yaymak, dinî milli birliği korumak fonksiyonlarını da kendi üzerine aldı. Bu şekilde, İslâm Azerbaycan, Orta Asya ve Volgaboyunda sufî-dervişlerin vasıtasıyla yayılarak kendine has Türk kollarını şekillendirdi. Yani millileşmeye doğru bir adım attı. Büyük Müslüman Türk devletlerinden, Karahanlıların, Gaznevilerin, Selçukluların tarikâtları maliyeleştirmesi neticesinde sufizm bütün Türk memleketlerinde, bölgelerinde İslâm'ı milli Türk dinine çevirdi.⁸⁸ Araştırmalar esnasında, hususen de son yıllarda İslâm dinî, Azerbaycan ve Türk toplumlarındaki sufî hareketler adı altında ortaya konan mahdut eserlerde Türk sufî anlayış ve hareketlerinde İslâm'dan önceki bazı adet-

⁸⁶ Ağali Ağayev, "Ağdaş Tarihinden Sahifeler", Seda yayınları, Bakü 1998, ss.45-50

⁸⁷ Aynı yer ss.81-82

⁸⁸ Aynı yer.

ananelerin de yaşatıldığı görüşlerine rastlanmaktadır. Türk topluluklarında eskiden de var olan bu özelliklerin Türk sufi hareketlerinin yayılmasında çok önemli payı olmuştur. Bu da bir gerçektir ki, İslâm'ın yayıldığı topraklarda yerli halka mahsus bazı hususîyetler İslâm'a uygunlaştırılarak yaşatılmıştır. Bu da tabii görülmektedir. Fakat, bunu kalkıp da “milli din” anlayışı gibi değerlendirmek tamamen yanlıştır. Bu, zaten sufi-derviş misyonuna da ters düşmektedir.

Türk sufizmi faal hareketleri neticesinde Kaşkar'dan Balkanlara kadar İslâm'ı yaydı. Balkanların Türkleşmesinde, Cuci ulusunun, Çığatay, Elhani hükümdarlarının İslâm'ı kabul etmesinde Yeseviyye, Halvetiyye, Safeviyye, Kübreviyye tarikâtlarının dervişlerinin büyük rolü olmuştur.⁸⁹ Bu tarikâtların faaliyetleri neticesindedir ki, bu topraklarda uzun yıllar hüküm sürmüş komünist zihniyetin baskısı altındaki halklar az da olsa İslâm'ı kültürel bir anlayış adı altında yaşamışlardır.

Bütün bunlarla beraber Kuzeyi Azerbaycan'da Halvetilik, Safevilik, Nigarîlik, Bektaşilik daha çok yayılmıştır. Tarihi kaynakların verdiği bilgilere esasen Azerbaycan'da tarikâtların coğrafi olarak haritası bu şekildedir.

1.Bektaşilik ocakları: Kızılburundaki Halil Baba pirinden Abşeron-Bakü'ye kadar olan yer: Şamahı Dede Güneş köyü (Dede Güneş Piri), Beylegan'da peygamber abideleri, Sabirabad, Şıhlar köyü Baba Samit piri, Ali Bayramlı, Sangaçal yakınlığındaki Sufi Hamid piri.

Bektaşilik XVI asrın sonlarında Azerbaycan'a Baba Samit adlı Bektaşi dervişi tarafından getirilmiş, ilk önce Aran bölgelerinde (Sabirabad, Beylegan) yayılmış, sonradan Şirvan bölgesine (Bakü, Abşeron, Şamahı) geçmiştir.

⁸⁹ A.g.e, s.162.

2.Halvetilik ocakları: İlk Şia tarikâtlarından olan Halvetilik Azerbaycan'ın güneyinde, Lerik, Hanegah'ta Hoca Seyyid türbesi, Babagil piri, Lenkeran, Maşhan köyünde Şeyh Zahid türbesi. Esasen Masallı, Celilabad, Yardımlı'da yayılmıştır. Tarihi kaynaklarda Halvetiliğin Seyyid Yahya Şirvanî tarafından Şirvan'da tekkeler kurduğu belirtilmektedir. Bu sebeptendir ki, Şirvan bölgesindeki pirlerin bir çoğu Halveti pirlerine aittir. Bu tarikâtın kurucusu Şeyh Zahid'in Lenkeran'da defnedilmesinden, kendi faaliyetine buradan başladığını anlıyoruz. Günümüzde de Halvetiliğin Güney ve Şirvan bölgelerinde bazı pirleri mevcuttur.

3.Nakşbendîlik ocakları: Türk dünyasında daha geniş yayılan bu tarikâtın ilk temsilcilerine Azerbaycan'da XV asırda rastlanır. Nakşbendî türbeleri, esasen Azerbaycan'ın Kuzey-Batı bölgelerinde yer almıştır. Zakatala, Car ve Tala köylerinde Muhammed Efendi ziyaretgâhı ve Tala Baba piri, Gah Alah köyünde Şeyh Mustafa Efendi piri, Şeki, Baş Laysik köyünde Şeyh Nurullah Efendi türbesi, Oğuz, Tüntük köyünde Hacı Ali Baba piri, Gebele, Nohurkişlak köyünde Evliya Nabi piri, Yevlah, Arapbesre köyünde Şeyh Yusuf piri, Ağsu, Garagoyunlu köyünde Ağgünbez piri, Kürdemir'de de Nakşbendîliğin ilk tebliğatçısı İsmail Siraceddin Şirvanî olmuştur. Bu aynı zamanda Nakşbendîliğin Azerbaycan'daki ilk mübelliği de vardır. Bu tarikâtın Dağıstan bölgesindeki temsilcisi Şeyh Şamil'in lideri sayıldığı Müridizm kolu da Azerbaycan'dan buralara yayılmıştır. Sünni tarikâtı olan Nakşbendîlikte şeyhlerin çoğu "Efendi", Halvetilik ve Bektaşilikte ise "Baba" ünvanı ile tanınmışlardır.

4.Safeviyye ocakları: Azerbaycan'da Safevilerin hakimiyete gelmeleriyle Safevilik tarikâtı kendisinin bu anlayışını değiştirip, Şia mezhebine çevrilmiştir. Buna rağmen Azerbaycan'daki Safevi ocakları kendilerinin suffî anlayışlarını korudukları kanaatini taşımaktadırlar. Safevi ocaklarının bulunduğu yerleri şu şekilde kaydedebiliriz: Şih Baba adlı pirlere (Gebele, Hemzeli köyü, Fuzulî Baba köyü,

Cebrayıl, Şıhlar köyü), Hızı Şıhlar köyünde Şeyh Haydar piri, Haçmaz'da, Sabirabad'da, Ağdam'da, Karabağ'da, Şamahı'da mevcut olan Şıhlar köyü de Safevîlik tarikâtı ile bağlantılıdır. Bu tarikâta mensup ve tarikâtın başçılarına Şıh oğlu, Şeyh oğlu veya Şeyh Baba denirdi. Bazı edebiyata göre Cebrayıl'daki Şeyh Baba piri Kadirilik tarikâtına mensuptur. Bunun doğru olmadığını şöyle anlıyoruz: Azerbaycan'da XIV-XV asırlarda Kadiriliğin yayılmasına dair bilgi yoktur. Safevî hükümdarlarının Bektaşilere yakınlık göstermeleri neticesinde bir çok Safevî dervişleri Baba Samit'in önderlik ettiği Bektaşiliğin Azerbaycan koluna girdiler. Safevî-Bektaşî tekkeleri daha ziyade Karabağ, Muğan ve Şirvan bölgelerinde faaliyete başladılar. Bunu günümüze kadar varlığını sürdürmüş türbelerden de anlıyoruz.

5.Nigarîlik ocakları: Kürdemirli İsmail Efendi'nin müritlerinden olan, Zengezur bölgesinin Cicimli köyünden olan Seyyid Mir Hemze Efendi (lakabı Nigar) Nigarîlik tarikâtını kurdu. Nakşbendîliyin bir kolu haline gelen Nigarîlik Kazah bölgesinin Hanlıklar diye bilinen yerinde (Azerbaycan'ın batısında yerleşir) yayıldı. Bugünlerde Kazah Aslanbeyli köyünde ve Kemerli'de pirlere Nigarîlik tarikâtı ile bağlantılıdır. Azerbaycan'da kendi sufî merasimleriyle varlıklarını devam ettiren tek tarikât Nigarî tarikâtıdır, diyebiliriz.

Genel olarak Şia tarikâtları Azerbaycan'ın merkezi ve güney, Sünnî tarikâtlarından olan Nakşbendîlik, Nigarîlik ise halkın Sünnî kısmının daha çok olduğu kuzey ve Kuzey-Batı bölgelerinde yayılmıştır.⁹⁰

Hamza Nigarî (1220/1805-1304/1886) İsmail Şirvanînin en meşhur halifesidir. Daha önce de hocasından aldığı izinle Konya'ya giden Hamza Nigarî Mevlana türbesinde erbain çıkardıktan sonra, önce Mekke ve Medine, ardından Şam ve

⁹⁰ Fuzulî Bayat (Gözelov), Azerbaycan İlimler Akademisi Nizami adına Edebiyat Enstüsü, İlmî Araştırmalar Dergisi I-II sayısı, "İlim" neşriyatı, Bakü 2000 ss.162-164

Kudüs'ü ziyaret ederek Amasya'ya dönmüş ve bir yıl sonra hocasından hilafet almıştır.⁹¹

Hamza Nigarî'nin Fütuhât-ı Mekkiyye'ye yazdığı Tavzihat, Türkçe ve Farsça divanı, ayrıca Nigarname ve Sakiname adlı eserleri mevcuttur.

1304/1886 tarihinde vefat eden Nigarî'nin naşı vasiyeti gereği Amasya'ya nakledilmiş ve Kafkasya'da bulunan müritlerinin gönderdiği maddi yardımlarla türbesi ve türbenin yanına bir cami inşa edilmiştir.

Kendinden sonra halifesi Mir Hasan Efendidir. Ayrıca Azerbaycanlı Hacı Mahmut adında bir halifesi de olmuştur ki, bu Azerbaycan'a yerleşmiş ve burada vefat etmiştir.

Azerbaycan'da tasavvuf XVI asırdan sonra güçlü temsilciler çıkaramadığı için zayıflamış, devlet adamlarının siyasi baskıları sebebiyle bir çok tarikât mensubu Hindistan, Anadolu, Mısır ve Türkistan gibi başka bölgelere hicret etmişlerdir.

XIX asırda Azerbaycan'da tasavvuf sahasında önemli bir şahsiyetin meydana çıktığı görülür. Şöyle ki, Kürdemirli İsmail Şirvanî 1817'de Bağdat'ta Mevlana Halidi'den icazetname alarak Kürdemir'e dönmüş, 1826'da Çar Rusya'sının baskısı ile bölgeden çıkarılana kadar burada irşat faaliyetini sürdürmüştür. İsmail Kürdemiri'nin müritleri, devamcıları Nakşbendîliği bütün Kafkaslarda yaymış ve Kafkaslıların milli müdafaa anlayışının, zihniyetinin ve bu manada Müridizmin şekillenerek yayılmasında esas rolü üstlenmiştir.

Tam adı Mövlana İsmayıl Siraceddin el-Kürdemirî el-Şirvanîdir.* Azerbaycan'ın Şirvan bölgesinin Kürdemir köyünde doğduğu için Kürdemirî ve Şirvanî lakabıyla

⁹¹ Osman Fevzi Olcay, Amasya Tarihi, Üniversite küt. No 9382, v.16; İbnü'l-Emin M. Kemal, Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar, s.56

anılmıştır. Ayrıca “dinin çırağı, yıldızı” manasına gelen “Siraceddin” lakabıyla de anılmıştır.

Kaynaklarda doğum tarihi m.1782-1783 (h.1197), babasının adı ise Şeyh Enver Şirvanî geçmektedir.⁹² İsmayıl Siraceddin Kürdemirî ilk eğitim ve oğretimini Azerbaycan’ın Şamahı bölgesinde yaşayan Mehemed Nuri Efendi’den almıştır.*

Mövlana Siraceddin Kürdemirî Mehemed Nuri Efendi’den Molla Cami’nin “Kafiye Őerhini” tahsil etmiştir. (Medrselerde arapça olarak okutulan en üstün garmer kitaplarından biridir.)

İsmayıl Siraceddin el-Kürdemirî 1800 yılında (h.1215) Erzincan’a giderek zamanın meşhur alimlerinden biri olan Evliyazade Abdurrahman Efendi’den ders alıp ilmini daha da geliştirerek icazetname almıştır. Buradan da Tokat’a gitmiş ilim ve tahsil hayatını orada devam ettirmiştir.

* Azerbaycan’ın Krdemir bölgesinde İsmayıl Siraceddin Kürdemirî’nin neslinden olanlar, onun bazı eşyaları ve onunla ilgili bazı hatıralar bulunmaktadır. Oğlu Hacı Cebi, gelini Hacer nine, Sfi Resul, Hacı İbrahim (ikisinden birinin kabrinin Mekke’de olduğu söylenmektedir) ve bunların yakın ve torunları yaŐamaktadır. Araştırmacı Fariz Halilli’nin bildirdiğine göre Türkiyede’de onun neslinden olan yakınları var.

Yanına gelen hastalar için kullandığı bazı eşyaların (taş veya buna benzer) olduğu söylenmektedir. Hakkında Şöyle bir hadise de anlatılmaktadır. Yanına lm ayağında olan bir hasta getirilmiş, Mövlana Baba da onlardan bir kaç saniye beklemelerini istemiş, bir azdan sonra gelerek hastanın iyileŐmesi için dualar okumuŐ ve o da sapasağlam evine dönmüştür. Mövlana Baba’nın o anda yanında olan talebelerinden biri ayakkabısındaki kardan onun nereye gittiğini anlamıŐtır. Bu haise sebebiyle daha sonralar ona Karlı veya Hazret baba da denilmiştir. (Hazret baba dağı Azerbaycan’ın Şamahı-İsmayılı bölgesinde en yüksek ve devamlı karlı olan dağ silsilelerindedir.) Dünyaya göz açtığı ve bir çok hatıraları olan Şeyh Siraceddin Kürdemirî ansına doğduğu köyün adı Őihımlıdır. Mövlana Baba’nın en kabiliyetli ve sevdiği talebelerinden biri Deli Mahmut olmuştur. Deli Mahmut 100 yaşlarında Krdemir’de vefat etmiştir. Mövlana Siraceddin Kürdemirî’nin onun hakkında “Benden geriye kalan Deli Mahmut ve bu bağımdaki dut ağaları olacak” söylediği de bildirilmektedir.

⁹² Muhammed Muhammedcelil, Fariz Halilli, *Mövlana İsmail Siraceddin Şirvanî*, “Adiloğlu” neşriyatı, Bak 2003, s.24

* A. g. e. in 24. sayfasının dipnotunda bu bilgilere rastlamaktayız. Mehemed Nuri Efendi’nin hocası Şirvan’da Baba Efendi olmuştur. Baba Efendi Şirvan’ın ve Azerbaycan’ın XVIII asırda yaşamış meşhur alimlerindedir. M. Mahmudbeyov’un bildirdiğine göre ve halk arasında da “Hazret Baba” diye tanınan bu nl Şahsiyetin Baba Efendi olduğu büyük bir ihtimaldir. Őirvanlılar Hazret Baba’nın mezarının Baba dağda olduğuna inanırlar. (Bu da Şirvan bölgesindeki büyük dağlardan biridir.) Bu bölge Őimdilerde de bir türbe gibi ziyaret edilmektedir. Hazret Baba’nın Baba Kuhî Şirvanî (bu da Şirvan bölgesinin ve Nakşbendiyye tarikatının ünlü simalarındandır) ile de alaka ve münasebeti olmuştur. Ayrıca Hazret Baba hakkında halk arasında da bir çok menkıbeler anlatılmaktadır.

İsmayıl Siraceddin Şirvanî Tokat'tan Bağdat'a gitmiş ve orada şeyh Yahya Mervezî el-İmadi'den (şeyh Yahya sonralar Mövlana Halid silsilesinden Nakşbendiyye şeyhi olmuştur) hadis, Molla Mehemed ibn Adem'den hikmet ilimini almıştır. İsmayıl Şirvanî 1805 yılında (h.1220) Burdur'a gitmiş ve burada da fıkıh ilmini tahsil etdikten sonra kendi memleketine geri gelmiş ve 1806'dan (h.1221) itibaren başlayarak 7 yıl Şirvan'da ders vermiştir.

İsmayıl Siraceddin Şirvanî 1813'de (h.1228) hac ibadetini yerine getirerek Mekke'ni, Medine'ni ve Kudüs'ü de ziyaret ettikten sonra İstanbul'a gitmiştir. Bu ilim yolculuğundan sonra İsmayıl Şirvanî manevi ilimlerde de kendini yetiştirmek ve geliştirmek zamanın maneviyat yıldızlarından Abdullah ed-Dehlevî'den ders almak için Hindistan'a gitmeye karar vermiştir. Hindistan'a da gitmesine bu rüyası sebep olmuştur: "Sen kendini alimlerden ve şeyhlerden ders alacağın yere, Dehli'ye yönlendirmelisen. Allah sana şeyh Abdullah ed-Dehlevî'nin devamcılarından olma imkanını nasib eylesin."

Şeyh Abdullah ed-Dehlevî'den almış olduğu manevi ilim ve terbiyeden sonra İstanbul'a gelmiş, bir kaç ay burada kaldıktan sonra İsmayıl Siraceddin Şirvanî Basra'ya gitmiştir. Bu yoculuk esnasında şeyh Abdullah ed-Dehlevî'den bu manevi emri almıştır: "Senin şeyh Halid'le sırların var, onu takip edeceksin." Bunun için de İsmayıl Siraceddin Şirvanî Basra'dan geri dönmüş ve Bağdat'a şeyh Mövlana Halidi Bağdadî'nin hüzurlarına gitmiştir.⁹³

Ayrıca İsmail Şirvanî hakkında kısaca şunları kaydedebiliriz. Halidi Bağdadî'nin Anadolu'ya gönderdiği halifelerinden biri olan İsmail Şirvanî (1270/1853) Şirvan'a bağlı Şamahı bölgesinin Kürd Emir köyünde 1197/1781'de doğmuştur.

⁹³ Muhammed Muhammedcelil, Fariz Halilli, *Mövlana İsmail Siraceddin Şirvanî*, "Adiloğlu" neşriyatı, Bakü 2003 s.27

Tahsil çağına ulaşınca Şamahı bölgesinde bulunan alimlerden Baba Efendinîn talebesi Mehmet Nuri Efendiden aldığı ilimle ilk tahsiline başlamıştır. Bu dönemde Molla Cami'nin Kafiye şerhine kadar okuduğu belirtilen Şirvanî'nin 1215/1800 yılında Erzincan'a gidip oradaki alimlerden Evliyazade Abdurrahman Efendi'den ders aldığı, icazetini müteakip Tokat'a, bir yıl sonra Bağdat'a, oradan da Süleymaniye'ye gidip Yahya el-Mervezi el-İmadi ve Molla Mehmet b. Adem'den hadis ve riyaziye okuduğu kaydedilmektedir.⁹⁴

Abdullah Ed-Dihlevi'ye (1240/1824) talebe olmak için yola çıkan İsmail Şirvanî Basra'ya gelince Ed-Dihlevi'nin manevi işaretiyle Halidi Bağdadi'ye intisap etmiştir. Süleymaniye'de tam hilafet ve irşat izni alarak el-Bağdadi tarafından Kafkasya'nın Şirvan bölgesine gitmesi emredilen İsmail Şirvanî burada halkın yoğun teveccühü ile karşılaştı. Şeyh Şamil'in de şeyhi olan Şirvanî bir çok halife yetiştirerek onları Kazan ve Tatarların arasına, hatta Sibiryaya kadar Rusya'nın en ücra köşelerine göndermiştir.⁹⁵

1232/1817'de icazet alıp Şirvan'da dokuz yıl kalan Şirvanî Rusya'nın Şirvan'ı istilasına üzerine Ahıska'ya giderek iki yıl orada kalmıştır. Ahıska'nın da işgalinin ardından, 1243/1828'de dört yıl Amasya'da, dokuz yıl Sivas'ta kaldıktan sonra, tekrar Amasya'ya dönmüştür.

1270/1853 yılında vefat eden İsmail Şirvanî Amasya'da defnedilmiştir. Suriye valiliğinden sonra sadrazam olan oğlu Mehmet Rüştü Paşa tarafından türbesinin ve tekkesinin yanına bir cami inşa ettirilmiştir. Muhammed Yaragî Şirvanînin halifesidir. Şeyh Şamil Muhammed Yaragi'den hilafet almıştır.

⁹⁴ Osman Fevzi Olcay, Amasya Tarihi, Üniversite küt. No 9382, v.16; İbnü'l-Emin M.Kemal, Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar, s.436

⁹⁵ Aynı yer.

Azerbaycan'da Sovyet hakimiyeti devrinde ateizm resmî ideoloji olduğundan, bütün dinî faaliyetler yasaklanmıştır. Buna göre de bu devirde Azerbaycan'ın bir çok Nakşbendî şeyhleri, mürit ve müntesipleri çok gizli ve sınırlı şekilde faaliyetlerini devam ettirmişlerdir.⁹⁶

1950-1980'li yılların ateist edebiyatından ve istatistik bilgilerinden yola çıkarak Sovyetler Birliğindeki Müslüman Türk halkların kutsal saydığı, rağbet ettiği türbelere, ocaklara inananların oranı halkın % 90-95'ini oluşturmaktadır. Sadece Azerbaycan'ı ele aldığımızda ise bu oran halkın % 70-75'ini göstermektedir. Demek ki, komünist partisi ve komsomol teşkilatlarının çalışanları dışında halkın büyük bir çoğunluğu bu tür yerlere rağbet göstermiştir. Son yıllarda yapılmış istatistik rakamlara göre bu yerleri ziyaret edenlerin yaş oranı 20-70 yaşdır.

1990'lardan, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından bu yana Azerbaycan topraklarında dinî düşünce ve hayat serbest bırakılmış, yeniden milli ve manevi değerler canlanmaya başlamıştır. Kur'an kursları, İslâmî eğitim ve öğretim veren okullar açılmış ve resmî kayıtlardan geçerek kendi hizmet ve faaliyetlerini sürdürmektedirler.⁹⁷

⁹⁶ Muhammed Muhammedcelil, Fariz Halilli, *Mövlana İsmail Siraceddin Şirvanî*, "Adiloğlu" neşriyatı, Bakü 2003 ss.20-22 (ayrıca kitapta Kürdemirli İsmail Siraceddin Şirvanî hakkında geniş bilgi verilmektedir.)

⁹⁷ Hıristiyan ve diğer misyoner grupların faaliyetleriyle beraber bir çok İslâmî eğitim ve öğretim merkezlerinin faaliyetlerini de hatırlatmamız yerinde olacaktır.

EKLER
AZERBAYCAN'DA VAR OLAN BAZI TÜRBE VE
PÎRLERİN RESİMLERİ
BAZI İLAVE VE EKLER

CONCLUSION

This thesis, submitted under the title of “Sufism Movements in Azerbaijan”, is consisted of two sub-titles and Annexes. After the preface, in the section one we tried to report when the Islam has arrived to Azerbaijan, who was the commander of such arrival, and under which conditions and environments the Islamic idea become important and dominant religion in a short time in Azerbaijan under the title of Arrival and Progress of Islam in Azerbaijan.

The fact that after the arrival of Islam to the area, land met with Sufism and mystical ideas area and such ideas deeply rooted in the area shows the importance of the area one more time.

Under the section beginning with the title of “Movements of Sufism in Azerbaijan”, Ahi Evren and Ahism, Hurifism, Suhreverdism, Safevism, Halvetism, Gulsenism and Naksibendism was examined and discussed within the possibilities. Out of many activities of Sufism in Azerbaijan the most common and evident activities were the above mentioned sects.

Under the last section, the names and pictures of some tombs, visiting places and other places related to our topic were given.

As we reported at the beginning of this thesis, this study was successful for our purpose to provide as a few contributions, as it was possible, to the world of science since there were insufficient or no significant or original references on this topic.

With the hope to submit more comprehensive, more extensive and more useful works to our world science and to our rooted civilization of Sufism...